

सांस्कृतिक पुँजी, विपद व्यवस्थापन र सामान्य स्थितिको निर्माण
(ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. २१, खोकनाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता
परिपूर्तिको लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

तारा शर्मा

रोल नं. ४४

त्रि.वि. दर्ता नं. ६-१-५३-५७३-२०००

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीयविभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७८

घोषणा

प्रस्तुत सांस्कृतिक पुँजी, विपद व्यवस्थापन र सामान्य स्थितिको निर्माण(ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. २१, को एक समाजशास्त्रीय अध्ययन)विषयक शोधपत्र अन्य कुनै उपाधि वा प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको छैन । यो शोधपत्र मेरो आफ्नै मौलिक अनुसन्धान हो । यसमा प्रस्तुत गरिएका विषयवस्तु विगतमा पूरा भई बुझाइएका अनुसन्धान प्रतिवेदन भन्दा फरक छन् । अन्य स्रोतबाट लिइएका र सारसंक्षेपीकरण गरिएका सामग्रीहरु सन्दर्भसूचीमा उल्लेख गरिएको छ ।

मिति :

.....

तारा शर्मा

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र संकाय केन्द्रिय क्याम्पस
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रमअनुसार स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गर्नका लागि आँशिक आवश्यकता पूरा गर्नसामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयका छात्रा तारा शर्माले सांस्कृतिक पुँजी, विपद व्यवस्थापन र सामान्य स्थितिको निर्माण(ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. २१, को एक समाजशास्त्रीय अध्ययन) शीर्षकको शोधपत्र मेरो रेखदेख र निर्देशनमा तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति:

.....
डा. टिकाराम गौतम
समाजशास्त्र संकाय केन्द्रिय क्याम्पस
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र संकाय केन्द्रिय क्याम्पस
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रम अनुसार स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको छात्रा तारा शर्माले सांस्कृतिक पुँजी, विपद व्यवस्थापन र सामान्य स्थितिको निर्माण(ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. २१, को एक समाजशास्त्रीय अध्ययन) विषयक शोधपत्र स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्तिका लागि उपयुक्त भएकाले मूल्यांकन समितिद्वारा स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति :

प्रा.डा. युवराज लुईटेल
(विभागीय प्रमुख)

.....

.....

प्रा. प्रेम चलाउने
(बाह्य निरीक्षक)

.....

डा. टिकाराम गौतम
(शोध निर्देशक)

.....

मिति :

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत सांस्कृतिक पुँजी, विपद व्यवस्थापन र सामान्य स्थितिको निर्माण(ललितपुर उपमहानगरपालिका वडा नं. २१, को एक समाजशास्त्रीय अध्ययन) शीर्षकको शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको आंशिक कार्य पूर्तिको लागि तयार पारिएको हो । यस शोधपत्रको प्रस्तावना कार्य देखि अन्त्य सम्म आफ्नो अमूल्य समय दिई निर्देशन, सल्लाह, सुझाव एवं सहयोग प्रदान गर्नुहुने समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका शिक्षक डा. टिकाराम गौतमप्रति आभार व्यक्त गर्दछु । त्यस्तै शोधपत्रको तयारीको क्रममा स्वीकृति प्रदान गरि अनुसन्धान गर्ने अवसर दिनुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. युवराज लुईटेलज्यू प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस शोधपत्र लेखनका क्रममा आवश्यक सूचनाहरु उपलब्ध गराई सहयोग पुऱ्याउनु हुने खोकनाका उत्तरदाताहरुलाई र विशेष सुचना दिई सहयोग गर्नुहुने समाजसेवी र बुद्धीजीविहरुलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । समय समयमा विभिन्न सल्लाह, सुझावहरु दिनुहुने अन्य गुरुवर्गहरु प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

सदा इज्जत र प्रतिष्ठाका लागि जीवनमा सङ्घर्ष गर्नुपर्छ भन्ने नैतिक अर्ती दिँदै आर्थिक र व्यवहारिक समस्यासँग सङ्घर्ष गरेर आफ्नो अमूल्य श्रम र पसिना खर्ची मेरो अध्ययनलाई यस अवस्थासम्म पुऱ्याउनु हुने परमपुज्य पिता र माताप्रति आजन्म ऋणी छु । मलाई शैक्षिक प्रगतिका लागि सदा सहयोग र हरवखत साथ दिने मेरा श्रीमान र मेरा छोराछोरी प्रति पनि आभारी छु ।

तारा शर्मा

विषयसूची

घोषणा	क
सिफारिस पत्र	ख
स्वीकृति पत्र	ग
कृतज्ञता ज्ञापन	घ
विषयसूची	ङ
अध्याय एक : परिचय	१
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी	१
१.२ अनुसन्धानको समस्या	३
१.३ अनुसन्धान प्रश्न	४
१.४ अध्ययनको महत्व	४
१.५ अध्ययनको संगठन	५
१.६ अध्ययनको सिमाहरु	६
अध्याय दुई:सांस्कृतिक पूँजी र पूनःनिर्माण : साहित्य पूनरावलोकन	७
२.१ संस्कृति	७
२.२ सांस्कृतिक पुँजी	९
२.३ समाजमा पूर्ववत अवस्थाको निर्माण	१२
२.४ सांस्कृतिक पुँजी र पूर्ववत अवस्था	१४
अध्याय तीन:अनुसन्धान पद्धति	१७
३.१ अनुसन्धान क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य	१७
३.२ अनुसन्धान विधि	१८
३.३ तथ्यहरुको स्रोत तथा प्रकृति	१८
३.४ अध्ययन क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरु	१८
३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि	१९
३.५.१ प्राथमिक श्रोत	१९
३.५.२ द्वितीय श्रोत	२०
३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया	२०

३.७ अध्ययनको सीमा	२०
अध्याय चार:अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश	२१
४.१ भुकम्पबाट क्षति भएको वस्तीको परिचय	२१
४.२ भौगोलिक अवस्था	२२
४.३ सामाजिक पक्ष	२२
४.४ सांस्कृतिक पक्ष	२२
४.५ विपदको तत्कालिन अवस्था	२३
४.६ सांस्कृतिक पूँजीको अवस्था र भूमिका	२४
४.६.१ खाद्यान्न व्यवस्था	२४
४.६.२ वसोवासको व्यवस्था	२५
४.६.३ वास्थ्य	२६
४.६.४ उद्धार कार्य	२६
४.६.५ सहयोग	२७
४.६.६ पुर्नस्थापना र पुर्ननिर्माण	२७
अध्याय पाँच:खोकना समुदाय, साँस्कृतिक पूजा र पुन : निर्माण	२८
५.१ सहयोगको अवस्था र पुन : निर्माणमा भूमिका	२८
५.२ सहकार्यको भावना र पूर्ववत अवस्था	२९
५.३ परम्परागत कृषि पेशा र पूर्ववत अवस्था	३०
५.४ शिप र पूर्ववतअवस्था	३०
अध्याय छ:सारंश र निष्कर्ष	३३
६.१ सारंश	३३
६.२ अनुसन्धान प्रश्न अनुसारको निष्कर्ष	३४
सन्दर्भसूची	३६

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमी

प्रत्येक वर्ष लाखौं मानिस विभिन्न खालका आपतकालिन अवस्थाबाट प्रभावित हुन्छन् जसका कारण आफन्त, धनसम्पत्ति तथा ज्यान गुमाइरहेका हुन्छन् । विभिन्न प्रकारका विपदहरू भुकम्प, भू-क्षय, बाढी पहिरो, आँधीवेरी, आगलागी, महामारी, हुरीवतास, हिमपात, असिना, सुख्खा, दुर्घटना आदि प्राकृतिक तथा मानविय विपदका रूपमा आउने गर्दछन् । जसले समाजलाई क्षणभरमा तहस नहस बनाईदिन्छ, फलस्वरूप समाज आपतकालिन अवस्थामा पुग्दछ । यस्ता खालका विपदको समयमा आइपर्ने आपदकालिन अवस्थाबाट पूर्ववत अवस्थामा फर्कनको लागि पीअर बोर्डले भने जस्तै समाजका विभिन्न खालका पूँजीहरू, सामाजिक पूँजी, आर्थिक पूँजी, मानवीय पूँजी र सांस्कृतिक पूँजीहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्ने हुन्छन् । यिनै पूँजीहरूद्वारा समाज आपदकालिन अवस्थाबाट सामान्य अवस्थामा आउने गर्दछ । यस्ता घटनाहरू जुन सुकै समयमा पनि घट्न सक्ने भएकोले त्यसप्रति सचेत र पूर्व तयारी हुनुका साथै यस्ता खाले विपदका घटनाहरू घटिहालेमा तत्काल उचित व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सतर्कता अपनाउन जरुरी छ । विपद जन्य घटनाको व्यवस्थापनमा व्यक्ति, परिवार, समाज, संगठन, सरकारी तथा गैर सरकारी संगसंस्था, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय तहको भूमिका अहम् हुन्छ । पौडेल क्षेत्री, डा.मिन वहादुरले प्रकाशन गरेको A Practitioner's View of Disaster Management in Nepal: Organisation, System, Problems and Prospects मा उनले विशेषतः देशको विपदको हाल (२०७२) को अवस्थाका बारेमा व्याख्या गर्दै Natutal Disaster Relief Act को कानुनी व्यवस्था परिपर्तन गरिनुपर्छ भन्ने तर्क राख्दछन् ताकी विपद व्यवस्थापन संग सम्बन्धीत कुनै पनि संघसंस्था आफ्ना जिम्मेवारीहरूबाट उम्कीन नसकन । (पौड्याल क्षेत्री, २०७२)

महाभूकम्प २०७२ ले सबैलाई जस्तै मलाई पनि भुकम्प प्रतिको चासो दिनानुदिन बढ्दै गैरहेको थियो । त्यसैले समाजशास्त्र विषय बाट एम्.ए. गर्ने क्रममा तेस्रो सेमेष्टरमा मैले Disaster विषय नै रोजें जुन विषयमा विश्वको भुकम्प सम्बन्धि विभिन्न किसिमका घटनाहरू समावेस गरिएका थिए । यसै सन्दर्भमा भुकम्प को समयमा समाज कसरि

पुर्नस्थापना हुन्छ भन्ने कुरा पठिरहदा बोर्डको समाजका विभिन्न खालका पूँजीहरु, सामाजिक पूँजी, आर्थिक पूँजी, मानवीय पूँजी र सांस्कृतिक पूँजीहरुले समाज पुर्नस्थापना गराउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका हुन्छन् भन्ने धारणा ले मेरो ध्यान केन्द्रित गर्‍यो । नेपाल जस्तो विविध सांस्कृतिक रहेको देशमा भर्खरै गएको २०७२ को महाभुकम्प बाट प्रभावित समाजलाई विपद व्यवस्थापन गरि पुर्नस्थापना गराउनमा सांस्कृतिक पूँजीले कस्तो खालको भूमिका खेल्यो होला भन्ने कौतुहलताले मलाई यस अध्ययन गर्न प्रेरित गर्‍यो ।

नेपालमा वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गते गोरखा जिल्लाको बारपाकलाई केन्द्रविन्दु बनाएर विनासकारी शक्तिशाली भुकम्प गयो । यस लगत्तै वैशाख १३ र २९ गते पनि लगातार क्रमशः ६.६ र ६.८ रेक्टर स्केलका शक्तिशाली पराकम्पहरु गएका थिए । उक्त भुकम्पमा परि मानविय क्षेति सबैभन्दा धेरै सिन्धुपाल्चोकमा हुन गयो । भुकम्प २०७२ मा करिब ९ हजार मानिसको हताहती भएको थियो भने २२ हजार ५ सय भन्दा बढि मानिस घाइते भएका थिए यसका साथै करिब ५ लाख घर पूर्णरुपमा क्षतिग्रस्त भएका थिए । (राष्ट्रिय योजना आयोग,२०७२) २०७२ को भुकम्प र त्यसका साथ आएका पराकम्पनहरुले जनजिवन र धनजनको क्षती मात्र भएन त्यसले विभिन्न ऐतिहासिक महत्व बोकेका संरचनाहरु पनि ध्वस्त बनायो । जसमध्ये ललितपुर महानगरपालिका -२१ खोकनामा पनि ठूलो धनजनको क्षती भएको थियो । त्यहाँ, ९ जनाको मृत्यु भएको थियो भने २२ जना घाइते भएका थिए । त्यसैगरी ८५५ घर पूर्ण रुपमा क्षतिग्रस्त र २०० घरमा आंशिक क्षति भएका थिए । नेपाल सरकारले पूर्नसंरचना राम्रोसंग गर्न सकियोस भन्ने उद्देश्यले मे देखि जुन २०१५ मा Post Disaster Needs Assesment(PDNA) संचालनमा ल्याएको थियो । सो अध्ययनले ललितपुरमा प्रति व्यक्ति क्षति रु. ५२,७६७-देखाएको छ ।

लगभग भुकम्प गएको तिन वर्ष पछाडि अधिकांस खोकनाबासीहरु सामान्य अवस्थामा आइपुगेका छन् । यसरी खोकनावासिहरु पूर्ववत अवस्थामा फर्कनुमा त्यहाँको सांस्कृतिक पूँजीले खेलेको भूमिकाको वारेमा यस अध्ययनलाई अगाडी वढाइएकोछ । काठमाडौं उपत्यका भित्र अवस्थित खोकना परम्परागत रुपमा नै कृषी पेशामा निर्भर हुँदै आएको छ । परम्परागत उत्पादनहरु मध्ये तोरीको तेल यस क्षेत्रको प्रसिद्ध उत्पादन भनेर बाहिर पनि चिनिन्छ । खोकनाको आफ्नो कला र संस्कृति नेवारी हो । यसको जगेर्ना गर्नु पर्छ भन्ने चेताना स्थानीयबासीमा प्रष्टै देख्न सकिन्छ । उनीहरु त्यस काममा पनि उत्तिकै तल्लिन

देखिन्छन् । खोकनावासिहरु आधुनिकरण र विकासका नाममा आफ्ना परम्परागत सांस्कृतिक पूँजीलाई धरासाई हुन दिनु हुँदैन भन्ने विचारबाट प्रेरित छन् । वास्तवमा नेतृत्वतहमा आर्थिक कुराले पुनस्थापनामा सहयोग पुर्याउन सक्छ र सामान्य स्तरमा खास गरि परम्परागत जीवन र जिविका स्वभाविक रुपमा अझ महत्वपूर्ण मानिन्छन् भन्ने उनिहरुको ठहर छ । खोकनेवासीहरुको जनचेतना, विकासप्रेमी जनसमुदाय र राजनैतिक दलको सद्भावपूर्ण र निस्वार्थ व्यवहारका कारण उनिहरुले कहालिलागदो विपदको अवस्थालाई पार गर्दै पहिलेको अवस्थामा फर्कनुको साथै सामाजिक एकता , सहयोग, अनुभूती, साथ, सहानुभूती, विचार, संवेदना र विवेक सवैलाई निजि बनाएर सुरक्षित राखेकाछन् ।

यस अनुसन्धानमा खासगरी सांस्कृतिक पुँजीको भुमिकाका बारेमा छलफल चलाउन खोजिएको छ । यहाँ काठमाडौँ उपत्यकाभित्र पर्ने खोकना गाउँलाई अध्ययन स्थलका रुपमा लिइएको छ । त्यस गाउँमा बसोबास गर्ने नेवार समुदायको सांस्कृतिक पुँजीले भुमिपीय विपद पछि समाजलाई पुर्ववत् अवस्थामा फर्काउनका लागि कस्तो खाले भुमिका खेले भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर यस अध्ययनलाई अगाडी बढाइएकोछ । उक्त नेवार समुदायमा रहेका परम्परागत सांस्कृतिक पुँजीहरुले विभिन्न रुपमा विपदका बेला खेलेको सकारात्मक भूमिकालाई यस लेखका प्रमुख अध्ययनका विषयहरु वनाईएको छ । संस्कृतिको श्रेष्ठताका विषयमा पीअर बोर्दुले केही दशक अगाडी नै प्रष्ट तर्क गरेका छन् । वास्तवमा उनले भनेका छन् कि संस्कृतिको श्रेष्ठता त्यसमा निहित हुने बदलावको दरमा निर्भर गर्दछ । यहाँ बदलावको मतलब एक सांस्कृतिक पुँजीको रुप अर्कोमा परिवर्तन भई मानवीय आवश्यकता पुरा हुन्छ भन्ने हो ।

१.२ अनुसन्धानको समस्या

नेपाल एउटा विकासोन्मुख देश हो । अबै पनि धेरै मानिसहरु गरिवीको रेखामुनि रहेका छन् । देश आफैमा निर्भर हुन सकेको छैन । राज्य अस्थिर छ जसका कारण साना साना विपदहरुले पनि ठूला संकट निम्त्याउने गर्दछन् । २०७२ सालको महाभूकम्पकले हाम्रो समाजलाई समस्याग्रस्त अवस्थामा पुर्याइदियो । त्यसै समयमा भारतले गरेको नाकावन्दीले गर्दा यहाँका जनताको अवस्था दर्दनाक बन्यो । नाकावन्दीको कारण खाद्यान्न, लत्ताकपडा, औषधी, ग्याँस तथा इन्धनको अभाव भएको थियो । एकैचोटि यति ठूला खालका संकट आउँदा पनि हाम्रो समाज सामान्य अवस्थामा चलिरहेको छ । यस कुरामा हामिले विश्लेषण

गर्न आवश्यक छ कि, हाम्रो समाज सामान्य अवस्थामा कसरि आयो होला ? कुन कुन कुराले सामान्य अवस्थामा आउन मद्दत पुर्यायो ? के के सांस्कृतिक पुँजीले कसरि विपदमा काम गर्दछन् । सांस्कृतिक पुँजीले कसरी समाजलाई पूर्ववत् अवस्थामा फर्काउन सहयोग गर्दछन् ? विभिन्न खालका तत्वहरु पत्ता लगाउनु नै यस अध्ययनको चासो हो ।

१.३ अनुसन्धान प्रश्न

- १) भुकम्प पछाडी पूर्ववत् अवस्थामा आई पुग्नको लागि मानिसहरुले कसरी विपदको सामाना गरे ?
- २) सामान्य अवस्थामा फर्किनको लागि उनीहरुलाई सांस्कृतिक पुँजीले कस्तो सहयोग गर्यो ?
- ३) विपद व्यवस्थापन भै समाज सामान्य अवस्थामा फर्कनको लागि कुनै समाजलाई थोरै समय र कुनै समाजलाई धेरै समय लाग्ने किन हुन्छ ?

माथि उल्लेखित विषयमा केन्द्रित रहेर यो अध्ययनका क्रममा प्रश्नहरु सोधिएको छ । साथै समाज आपतकालिन समस्या बाट कसरी सामान्य अवस्थामा फर्किन्छ ? र पूर्ववत् अवस्थामा वा सामान्य अवस्थामा फर्काउनको लागि के कुराले भूमिका खेलेको हुन्छ भन्ने कुराको खोजी नै यसको उद्देश्य रहेको छ । यस सन्दर्भमा धेरै समाजशास्त्रीहरुले अध्ययन गरेका छन् । यस्ता खाले अध्ययनहरु नेपालमा पनि भए तर समुदाय पूर्ववत् अवस्थामा फर्काउनका लागि सांस्कृतिक पुँजीको भूमिका वारेमा अध्ययन नभएकाले यस अनुसन्धानको प्राज्ञिक आवश्यकता मसशुस भएको हो ।

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपालको विपदको इतिहासलाई हेर्दा १९९० सालपछि वि.सं. २०३७ साल, २०४५ साल, २०६८ सालमा पनि ठूलाठूला भुकम्पहरु गएका थिए । त्यसै गरी २०७२ सालको महाभुकम्प हाम्रो दिमागमा अभै पनि ताजै छ । अर्को तिर वर्षा याममा पहाडमा पहिरो जाने र तराईमा नदीनालामा भलबाढि आउने आउने यथार्थ सबैलाई विदितै छ । समय समयमा आईरहने विभिन्न खालका विपदहरु जस्तै हुरी, भुकम्प, बाढी, खडेरी, पहिरो आदिबाट समाज बेलाबेला प्रभावित हुने गर्दछ । यस्ता विपदको समयमा ठूलो मात्रामा जनधनको क्षति हुने

गरेको छ । कैयौ परिवारहरूले भौतिक, आर्थिक तथा सामाजिक मात्रै होइन मानसिक पिडा पनि भोग्नु पर्ने हुन्छ । परिवारका सदस्यहरूले ज्यान गुमाएका हुन्छन् । परिवारको मुली गुमाउने परिवारका सन्तानहरूले समाजिक मात्रै होइन आर्थिक र मानोवैज्ञानिक सबै प्रकारका पीडा तथा अभावहरू बोक्न बाध्य हुन्छन् । यसरी विपदबाट पीडित समाज वा व्यक्तिलाई पूर्ववत् अवस्थामा फर्काउनको लागि विभिन्न खालका पुँजीहरू जस्तै आर्थिक, सामाजिक, मानवीयहरूको भूमिका त रहन्छ नै तर अझै महत्वपूर्ण पुँजी कुनै पनि समुदायमा रहेका सांस्कृतिक पुँजीहरू जस्तै: ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा उसका सम्पूर्ण क्षमता एवम् बानीहरू जस्तै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

१.५ अध्ययनको संगठन

यस अनुसन्धानमा ६ वटा अध्यायहरू रहेका छन् । पहिलो अध्यायमा सांस्कृतिक पूँजी र समाजको पूर्ववत् अवस्थाको वारेमा सामान्य परिचय यस अध्ययनको पृष्ठभूमिलाई समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी अध्याय २ मा सांस्कृतिक पूँजी र पुनःस्थापना : साहित्य पुनरावलोकन रहेको छ, जसमा संस्कृति र सांस्कृतिक पूँजी भनेको के हो ?, समाजमा पुनः निर्माण कसरि हुन्छ, सांस्कृतिक पूँजी र पूर्ववत् अवस्थाका वारेमा विभिन्न समाजसास्त्रीहरूको विचार के छ ? भन्ने कुराको चर्चा गरिएको छ भने, अध्याय ३ मा अनुसन्धान पद्धतिलाई राखिएको छ जसमा अनुसन्धान क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य, अनुसन्धान विधि, तथ्यहरूको स्रोत र प्रकृति, अध्ययनमाका आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कको प्रकृति र नमुना छनोट, तथ्याङ्क संकलन विधि, प्राथमिक स्रोत, द्वितीय स्रोत, अध्ययनको सीमा रहेका छन् । यस अनुसन्धानको अध्याय ४ मा अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक -सांस्कृतिक परिवेशलाई राखिएको छ जस अन्तर्गत, भुकम्पबाट क्षति भएको वस्ती खोकनाको सामान्य परिचय, खोकना समुदाय, खोकनाको सांस्कृतिक पूँजी र पूर्ववत् अवस्थाको निर्माण, विपदको अवस्था, सांस्कृतिक पूँजीको अवस्था र भूमिकाको वारेका जानाकारि गराइएको छ भने यस अध्ययनको पाँचौ अध्यायमा तथ्याङ्क विश्लेषण गरिएको छ । यसमा समाजका विभिन्न खालका पुँजीहरू सहयोग, सहकार्य, परम्परा, शिप जस्ता कुराहरूले समाजलाई पूर्ववत् अवस्थामा फर्काउन खेलेका भूमिकाको वारेमा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ भने यस अध्ययनको अन्तिम अध्याय अध्याय ६ मा यस अध्ययनको सारांश र निष्कर्ष राखिएको छ ।

१.६ अध्ययनको सिमाहरु

यस अनुसन्धानले प्रमुखतः माथि उल्लेखित भए जस्तै स्थानीय जनताले कसरी विपतको सामना गरे ? पुर्ववत् अवस्थामा जानका लागि सांस्कृतिक पुँजीले कस्तो सहयोग गर्‍यो ? भन्ने विषयमा नै केन्द्रित रहेर अध्ययन गरेकोछ । यो अनुसन्धानले वि.स. २०७२ सालमा आएको महाभुकम्प पछिको विपदकालिन अवस्थालाई मात्रै अध्ययनको विषय बनाएको छ । वातावरणीय लगायतका अन्य पुर्ववत् अवस्थाको विषय यस अनुसन्धानका चासोमा परेकाछैनन् । यो अनुसन्धानका लागि ललितपुरको खोकना गाउँलाई मात्रै लिइएकोछ । यस अनुसन्धानमा खास गरि सांस्कृतिक पुँजीहरुको विश्लेषण गरि उक्त विश्लेषण विपद पछिको पुर्ववत् अवस्थामा फर्कने सन्दर्भमा मात्रै सिमित छ ।

अध्याय दुई

सांस्कृतिक पूँजी र पूनःनिर्माण : साहित्य पूनरावलोकन

२.१ संस्कृति

संस्कृति शब्दको प्रयोग अनेकौं अर्थमा गरिएको पाइएतापनि समाजशास्त्रमा संस्कृति एउटा देशभित्र बसोबास गर्ने सम्पूर्ण जनता अथवा भिन्नभिन्न मानवजातिको खानपान, भेषभुषा, रहनसहन, भाषा, प्रथा, मूल्य, मान्यता तथा सभ्यताको सामूहिक योगको परिणाम हो । संस्कृतिको निर्माण कुनै एक व्यक्तिको प्रयासले मात्र संभव हुँदैन । संस्कृति एउटा त्यस्तो तत्व हो जसले एक जैविक प्राणी मानवलाई सामाजिक प्राणीमा परिवर्तन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । जस्तै: एउटा भर्खर जन्मेको बच्चालाई लिन सकिन्छ । एउटा बालक जब जन्मिन्छ तब ऊ एउटा शरीरको थुप्रोमात्रै हुन्छ अर्थात एउटा जैविक प्राणी हुन्छ तर संस्कृतिमा यस्तो एउटा गुण हुन्छ जसले एक जैविक प्राणी बालकलाई विस्तारै विस्तारै सामाजिकप्राणीको रूपमा परिवर्तन गराउँदछ (अधिकारी , घिमिरे २०६४)।

ई.बी. टेलरले आफ्नो पुस्तक *Primitive Culture* को पेज १ मा दिएको संस्कृतिको परिभाषालाई नै वैज्ञानिक परिभाषा मानिन्छ । जुन यसप्रकार छ:- “संस्कृति त्यो जटिल समग्रता हो, जसमा ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा उस्का सम्पूर्ण क्षमता एवम् बानीहरु सम्मिलित हुन्छन्, जसलाई मानवले समाजको सदस्य भएको हैसियतले आर्जन गर्दछ । उनको भनाइ अनुसार संस्कृति विशेषत तिन तहले बनेको हुन्छ ।

१. प्रथम :- यसमा सिकाइएका व्यवहारहरु पर्दछन् । यसले नै एउटा सामाजिक समूहलाई अर्को समाज देखि छुट्याउँछ । जस्तै इटालिएन वोल्ने, हिन्दी वोल्ने समाज एक अर्का देखि भिन्न हुन्छन् किन ?

२. दोस्रो :- यस तहमा उपसंस्कृति पर्दछ । यसमा एकदमै भिन्न किसिमका समाजबाट आएका मानिसहरुले पनि त्यहाँको Native Culture सिकन सक्छन् यो बेलाएतमा देख्न सकिन्छ । विभिन्न पेशावाट आएका मानिसहरुले केहि हदसम्म त्यहाँको आस्थाहरु अंगालेको देखिन्छ ।

३. तेस्रो :- यस तहमा Cultural Universal पर्दछ । यी यस्ता व्यवहारहरु हुन् जुन विश्वभरी वस्ने मानीसले अंगालेको पाईन्छ । जस्तै :-

-उमेरका आधारमा विभाजन

-वच्चावच्चीलाई परिवारमा हुर्काइनु

-विहे आदि

त्यसैगरी E.A. Hoebel भन्दछन् -“संस्कृति सिक्िएको एकिकृत व्यवहार प्रक्रियाको त्यो सम्पूर्ण योग हो, जसले कुनै निश्चित समाजका सदस्यहरुको विशेषतालाई चिनाउँदछ, यो जैविक प्रक्रियाबाट प्राप्त परिणाम होईन ।”

मेर्गन एव. किङ्का अनुसार -“संस्कृतिको तात्पर्य प्रथाहरु, बानीहरु, परम्पराहरु तथा कौशलहरु हुन् जसद्वारा कुनै व्यक्ति वा सामाजिक समूहको विशेषताहरुको बोध हुन्छ ।”

संस्कृतिलाई समाजमा रहेका मानिसको वा जातजाति तथा जात जनजातिको आचरण, व्यवहार र दैनिकीले निर्देशित गर्ने भएकोले आचरण, व्यवहार र दैनिकिमा परिवर्तन आउनासाथ उसको सांस्कृतिक पक्षमा पनि परिवर्तन आउँछ । मानिसको आचरण, व्यवहार र दैनिकीलाई आन्तरिक तथा बाह्य दुवै किसिमका परिवर्तनले प्रभावित पारेको हुन्छ । यस क्रमले सामाजिक तथा सांस्कृतिक अभ्यासहरु नयाँ पुस्तालाई हस्तान्तरण हुँदै आएको र सांस्कृतिक प्राकृतिक नभै पूर्णतया सिकाई बाट विकास हुने भएकोले यो क्रमिक रूपले परिवर्तन हुँदै आएको छ भने कतिपय लोप भएर लोपउन्मुख अवस्थामा छन् । यो वास्तविकतालाई मध्यनजर राख्दै भाषा तथा संस्कृतिको जर्गेना गर्न नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनस्थापना पछि आदिवासी जनजाति लगाएत अल्प संख्यक समुदायमा आफ्नो मात्रिभाषा तथा संस्कृति प्रतिको जागरणमा निरन्तर वृद्धि भएकोछ । तिनको जातिय संस्थाले आफ्नो भाषा तथा सांस्कृतिक पहिचानको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा जागरण ल्याउन सक्रिय भुमिका खेलेका छन् (यादव, २०७०)।

आधुनिकता, स्वतन्त्रता र प्रतिस्पर्धा जस्ता कारणहरुले विशेष गरि परम्परागत मौलीक जातिय भाषा, धर्म, सांस्कृति संग सम्बन्धित क्रियाकलाप तथा उत्पादन प्रति युवा वर्गको

चासो कम हुदै गएको देखिन्छ । उनिहरुमा पश्चिम संस्कृतिको प्रभाव बढ्दो छ र त्यसैमा रमाउने चलन स्थापित भएको छ । मानिसको जीवनशैली कम शारिरिक श्रमगर्ने तथा उपभोगवादी संस्कृति बढेर गएको छ । तथापि समाजको एउटा हिस्सा आफ्ना भाषा, भेषभुषा तथा संस्कृतिको संरक्षण गर्दै आफ्नो पहिचानलाई स्थापित गर्नका लागि लागि परेकाछन् । अतः आधुनिकता, स्वतन्त्रता र प्रतिसपर्धालाई आत्मासात गर्दै मानव सभ्यताको पहिचान दिलाउने महत्वपूर्ण संस्कृतिलाई निरन्तरता दिन जरुरी देखिन्छ(ए.ओ.सी, २०१२) ।

समाजका हरेक अंगहरु व्यक्ति, परिवार, समुदायवर्ग लगाएत अन्य संगठन सबैमा संस्कृति निहित रहेको हुन्छ । संस्कृति भित्र मूल्य मान्यता, संस्कार, रितिरिवाज, धर्म,अन्धविश्वास आदि जस्ता परम्परागत मूल्य मान्यता मात्र निहित हुने ठानिएको हुँदा भन्डै स्थाई प्रकृतिको र अपरिवर्तनशिल प्रकृतिको हो भनेर बुझिए पनि समाजका अन्य क्षेत्र जस्तै संस्कृति पनि परिवर्तनशिल हुन्छ । भौतिकवादि दृष्टिकोण लिने मध्येहरुले अर्थतन्त्र र राजनिति जग हो र संस्कृति त्यसमाथि बनाइएको उपरि संरचना हो भनेर व्याख्या गरिएको छ । तुलनात्मक रुपले अर्थतन्त्र र राजनिति छिटो फेरिन्छ तर संस्कृति छिटो फेरिदैन भन्ने विश्लेषण पनि गरेको देखिन्छ तर यस्तो निचोड सहि हुन सक्दैन । अर्थतन्त्र र राजनिति फेरिए भै संस्कृति भित्र पनि विभिन्न किसिमका अन्तरविरोध सृजना भई परिवर्तन भई रहेको हुन्छ (मिश्र, २०६७) ।

उपरोक्त परिभाषाको आधारमा स्पष्ट हुन्छ कि मानवले आफ्ना आवश्यकता परिपूर्तिका लागि निर्माण र आर्जन गरेका सर्म्पण कुराहरुको समष्टिगत योगलाई नै संस्कृति भनिन्छ ।

२.२ सांस्कृतिक पुँजी

सांस्कृतिक पुँजी भनेको ऐतिहासिक ज्ञान, सिप, तथा बानी हो । यही सांस्कृतिक पुँजीका आधारमा एक व्यक्तिले आफ्नो क्षमतालाई प्रदर्शित गर्ने गर्दछ । उसको समाजिक प्रतिष्ठालाई स्थापित गर्नका लागि पनि सांस्कृतिक पुँजीले ठुलो भुमिका खेल्दछ । बर्दउ र पिसेरोनले विभिन्न जात, वर्ग, लिंग, भाषा, जातियता, धर्म तथा उमेर समुहका मानिसहरुको भिन्नभिन्न समुदायमा ऐतिहासिक ज्ञान हुने तर्क गरेका छन् । (Bourdieu,1979.)

बर्दउले धनलाई सांस्कृतिक पुर्नउत्पादनको केन्द्रमा राखेका छन् । उनले धनलाई सबैभन्दा बढी चलयमान पुँजी मानेका छन् । अर्थशास्त्रीहरुले पुँजीलाई परम्परागत रुपमा तीनभागमा विभाजन गरेका छन्: भौतिक, मानवीय र प्राकृतिक पुँजी । यस लेखको चौथो पुँजी जुन सांस्कृतिक पुँजी हो त्यसलाई अध्ययनको विषय बनाइएको छ । सांस्कृतिक पुँजी भनेको संस्कृतिमा निहित रहेको संस्कृतिको महत्व हो । बर्दउको सिद्धान्त आएपछि यो सांस्कृतिक पुँजीको कुरा ठुलो माहोलकासाथ बहमा प्रवेश गरेको थियो । सांस्कृतिक पुँजीको बहस अर्थशास्त्रसँग आर्थिक वृद्धि, दिगोपना र लगानीको सन्दर्भमा गासिएर आएको हो । सांस्कृतिक पुँजी आर्थिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा समाजले ज्ञान लिने र त्यस ज्ञानले प्रतिफल दिने सन्दर्भमा अधिक महत्वपूर्ण विश्लेषणको आधार बनेको छ । हुनत समयक्रमसँगै यसमाथिका अवधारण तथा विचारहरुमा पनि परिवर्तन नआएको होइन तर पनि यसको मर्म जुन पुरातात्विक विषयमा केन्द्रित भएको छ यसले अवधारणाको व्याख्या क्रमिक रुपमा अगाडी बढिरहको छ । कला र पुरातात्विक विषयहरुका अलवा सांस्कृतिक पुँजीले विभिन्न परम्परा, मुल्य, मान्य तथा समाजिक इतिहासलाई पनि अध्ययनको विषय बनाउने गरेको छ । पुरानो पुस्ताबाट जुन कुरा सांस्कृतिको रुपमा ग्रहण गरिएको छ ति तत्कालिन तथा दिर्घकालिन जे भएता पनि पुँजीका रुपमा नै हस्तान्तरण हुँदै आएका छन् । सांस्कृतिक पुँजी प्रमुखतः तीन प्रकारका छन्:

१. अन्तरनिहित पुँजी(Embodied Capital):-यो उनको मुख्य विभाजन हो । जुन धेरै लामो समयदेखि हस्तातरण हुँदै आएको छ । जस्तो शिक्षा तथा समाजिकीकरणको सन्दर्भमा प्राप्त ऐतिहासिक ज्ञानलाई यस पुँजीले जनाउँदछ । यसमा भाषा, क्षमता र बानीबेहोरा पनि पर्दछन् । यसमा उनलेसांस्कृतिक पुँजी

लाई मानिसले नसोची अंगालेको कुराहरुको रुपमा अंकित गरेको छन् । उनले यसलाई प्रस्टाउँदा Habitusको धारणालाई अंगालेको पाइन्छ ।

Habitus भन्नाले विना सोच अंगालीएका विशेषताहरु जस्तै, सोचाइ अनि खानाका प्रकारहरु पर्दछन् । त्यस्तै उनको अनुसार यस विभाजन भित्र व्यवहार, बानी, कला, तथा गुणहरु जुन देखिदैन तर आफै पुस्तादेखि पुस्तासम्म आईपुग्छ । उनका आधारमा शिक्षा पनि एक हिसावमा संगालिएका संस्कृति भित्र पर्दछ ।

२. वास्तुकरण गरिएको पूँजी (Objectified Capital) :- यस समुहभित्र मानिसले अंगालेका वस्तुहरु पर्दछन् । यसमा जसलाई हामी सिप तथा ज्ञानका लागि प्रयोग गर्दछौं जस्तै पुस्तक तथा कम्प्युटर जस्ता कुराहरु यस पूँजीको परिभाषा अन्तरगत पर्दछ । यो अवधारणा Habitus र Embodied Capital संग सम्बन्धीत छ र केहि हद सम्म Marxist र Economist Capital संग मिल्न जान्छ । वस्तुहरु साट्न सकिन्छ, लगानी गर्न सकिन्छ र यि वस्तुहरुले सामाजिक मेलमिलापमा टेवा पुर्‍याउँछन् । Objectified Capital मानिसहरु संग मात्र नभै संस्थाहरु संग पनि जोडिएका हुनसक्छन् । सामाजिक संघ संस्थाहरुले पनि Objectified Capital बोकेका हुन्छन् । फलस्वरुप यस्ले तिनिहरुको सामाजिक स्थिति र मूल्य निर्धारण गर्दछ ।

३. संस्थानीकरण गरिएको पूँजी (Institutionalized Capital) :- यस पूँजी अन्तरगत सांस्कृतिक पूँजीलाई संस्थाको रुपमा स्थापित गरिन्छ । प्राज्ञिक क्षमता तथा उपलब्धीहरु यस पूँजीका प्रमुख उदाहरणहरु हुन् । धर्म, सामाजिक संस्थाहरु, विश्वविद्यालय तथा सरकारी संयन्त्रहरुले यस पूँजीलाई जनाउँदछन् । यसलाई विशेषत शिखासंग जोडिएको पाइन्छ । Bourdieu का अनुसार शैक्षिक योग्यता पनि अरु पूँजी जस्तै किन्न वेचन वा साट्न सकिन्छ । उनले यसमा एउटा शैक्षिक योग्यतालाई अरु पूँजीहरु जसरी नै हेरेको पाइन्छ । कुनै व्यक्तिको शैक्षिक योग्यताको एउटा मूल्य हुन्छ र उसको योग्यता बजारमा वेचन, किन्न वा साट्न सकिन्छ जहा सांस्कृतिक पूँजीको खरिद विक्रि मूल्य खुलाइएको हुन्छ ।(Pierre Bourdieu 1986)

उपरोक्त व्याख्यालाई हेर्दा हामी के भन्न सक्दछौं भने सांस्कृतिक पूँजी भनेको यस्तो एउटा आधार हो जसले समाजलाई गतिशिल बनाउन र समाजको विकासको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुको साथै कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, समुदाय वा समाजमा आइपर्ने कुनै पनि घटना वा परिस्थितिसंग सामाना गर्ने सामर्थ्य साख्दछ । सामान्य अर्थमा भन्ने हो भने हरेक संस्कृतिभित्र आआफ्नै रीतिरिवाज, नीतिनियम तथा मूल्यमान्यताहरु हुन्छन् तिनै रीतिरिवाज, नीतिनियम तथा मूल्यमान्यताहरुको माध्यमबाट फरक-फरक खालका सिकाई, बुझाई वा ज्ञानबाट फरक खालका शिक्षा कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, समुदाय वा समाजले लिएको हुन्छ यस्ता ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा उसका सम्पूर्ण क्षमता एवम् बानीहरु जसलाई मानवले समाजको सदस्य भएको हैसियतले आर्जन गर्दछ जसलाई

सांस्कृतिक पुँजीभनिन्छ । Pierre Bourdieu ले माथि उल्लेख भएनुसार सांस्कृतिक पुँजीको महत्व प्रष्ट पार्न यसलाई तीन रूपमा विभाजन गरेका छन् । ती संस्कृतिमा लुप्त रहेका विचारहरु, किताब तथा डकुमेण्टका रूपमा संग्रहित र संस्थागत गरिएका कुराहरु हुन् भन्ने उनको तर्क रहेको छ । Bourdieu का अनुसार उच्चकोटीको संस्कृतिको महत्व मानिसहरुका समस्या समाधान गर्नकालागि हुने यसको प्रभावकारिताले निर्धारण गर्दछ ।

मेक्स वेवरको अवधारणसँग सामिप्यता रहेको उनको सैद्धान्तिक व्याख्याले पनि संस्कृतिमा रहेको त्यसको बदलिन सक्ने क्षमतालाई अर्थसँग जोडेर व्याख्या गरेको छ । प्रष्ट शब्दमा भन्नुपर्दा, जुन संस्कृति मानवीय आवश्यकता अनुसार आर्थिक पुँजी निर्माणका लागि लचिलो रहन्छ त्यो उत्कृष्ट संस्कृतिक पुँजी हो ।

२.३ समाजमा पूर्ववत अवस्थाको निर्माण

पूर्ववत अवस्था (Social resilience) ले सामाजिक प्राणी र तीनिहरुको विपदको समयमा संघर्ष गर्न सक्ने, सहन सक्ने, र परिवर्तन भई वातावरण तथा अन्य विभिन्न प्रकारका चुनौतिहरूसँग उद्विकास हुने क्रमलाई जनाउँछ । पूर्ववत अवस्थाएक बुझाइ हो । यसले विपदको बेलामा मुकाविला गर्ने, ऐतिहासिक ज्ञानको प्रयोगद्वारा त्यस अवस्थसँग जुद्धै पूर्ववत् अवस्थामा पुग्ने कुरालाई जनाउँदछ । यहाँ विभिन्न विद्वानहरुले उठाए जस्तो शक्ति, राजनीति तथा सहभागिताको कुराले पनि भुमिका खेल्दछ । (Patrick SaKdapolrak, APR 25TH 2015).

१९५४ मा Emmy warner र उनका साथीहरु मिलेर पुर्नस्थापानाका विषयमा अध्ययन गरेका थिए । विशेषत उनीहरुको अध्ययन वच्चाहरुको मनोविज्ञानमा केन्द्रित थियो तर कतिले यो विषयलाई अरु पक्षहरुमा पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । Resilience ले कुनै व्यक्ति , समाज तथा राष्ट्रको अवस्थाको विषयमा विभिन्न Academic पक्षहरुबाट हेर्नलाई मद्दत गर्छ । यो क्षती व्यवस्थापनमा प्रयोग गरिने सवैभन्दा राम्रो माध्ययम सावित भएको छ ।

Iverson et al (2008) ले Kroll Smith (2001) को Hurricane Katrina and New Orleans का विषयका तथ्यहरु केलाउँदा भनेका छन् , प्रकोपहरुले भौतिक क्षती भन्दा वढी सामाजिक क्षती गर्छ । यो एउटा निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो जसमा व्यक्ति र भौतिक संरचनाको द्वन्द चलिरहन्छ र त्यस्ता व्यक्तिहरुको बढि नोक्सान वा हानी हुन्छ जो भौतिक रूपमा बढि

प्रवाभ पर्ने क्षत्रहरुमा पर्दछन् या भनौ प्रकोपको बाटोमा पर्दछन् ।Barbara Lucini(2014)ले आफ्नो किताव Disaster Resilience from a Sociological Perspective मा व्याख्या गरेकी छन् कि, Resilience भन्नाले कुनै पनि प्रकोपबाट गुर्जीसकेपछि त्यसको प्रकोपबाट अविचलीत नभई धैर्यता तथा संघर्षका साथ फेरी पून उही स्थीतिमा पुग्नु हो । त्यसैले जुन समाज प्रकोपको असरबाट विचलित नभईकन पून स्थापनाको वाटो अपनाएर पून उहि स्थीतिमा छिटो पुग्छ त्यस समाज नै वढि पूर्ववत अवस्था हुन्छ भनेकीछन् ।

Buckle (2006) ले भनेका छन् , Low Resilience भएका व्यक्तिहरु ती हुन् जो गरिव, असाहाय या तल्लो दर्जाका छन् । त्यस्तै Betty Hearn Marrow (2006) ले कारणहरु जस्तै :- गरिवि, निम्न स्तर, लिङ्ग, उमेर र असाहाय व्यक्ति वा समाजको आर्थिक अवस्थाले पनि पूर्ववत अवस्थादेखाउने कुरा प्रस्टाएकीछन् । समाजको पूर्ववत अवस्थालाई विशेष तवरले बुझ्नका लागि प्रमुखत तीन क्षमताहरुको जरुरी पर्दछ । जसमा मानिसहरुले विपद् लगतै आउने चुनौतिहरुलाई सामाना गर्नका लागि कस्तो प्रकारको श्रोतहरुको प्रयोग गर्दछन् भन्ने कुरा बुझ्न जरुरी हुन्छ । तत्काल गरिनु पर्ने कुराहरु र उपलब्ध श्रोतहरुको बारेमा जानकारी राख्नु भनेको पूर्ववत अवस्थाका लागि पहिलो महत्वपूर्ण पक्ष हो । अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भनेको पुरानो ज्ञानबाट भविष्यको अड्कल काटेर त्यही अनुसारको तयारी गर्नु हो । त्यही योजना अनुसार जीवनलाई व्यवस्थित गर्नु पर्ने हुन्छ र त्यही परिस्थिति अनुसारको चुनौतिसँग सामना गर्ने तयारी गर्नु पर्दछ । र, तेश्रो पक्ष भनेको विपद् पछिको अवस्थाबाट पुनः पुरानो अवस्थामा बदलिनु हो । यसमा जनाताहरुको सम्पत्ती, सहयोग तथा श्रोतमाथिको पहुँच कस्तो छ भन्ने कुरा हेरिन्छ । यस पक्षमा दिर्घकालिन निर्णय लिन तथा राजनीतिक निर्णयका आधारमा जनसहभागितालाई निश्चित गर्ने कुराहरु पर्दछन् । यस अवधिमा सबैलाई समान तवरले परोपकारका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने तथा भविष्यमा फेरी आउनु सक्ने विपद्का लागि सवल पुर्वतयारी गर्नु पर्दछ । यो अवस्था समाजलाई फेरी पुरानो अवस्थामा फर्काएर सवल र resilient समाजको निर्माण गर्ने हो ।

२.४ सांस्कृतिक पुँजी र पूर्ववत अवस्था

सांस्कृतिक पुँजीलाई विपद्को समयमा एक बहुमूल्य उपलब्ध सम्पत्तिको रूपमा लिइन्छ । यो व्यक्ति तथा समाज दुवैमा देखिने विशेष क्षमता भएको अवस्था हो । सांस्कृतिक पुँजीले संस्कृति र व्यक्तिबीचको उपलब्ध सम्बन्धलाई एक श्रोतको रूपमा लिन्छ । एक समाजको विशेषताको रूपमा यसले विश्वास, सहयोग, सहकार्य, सहभागिता जस्ता कुराहरूलाई जनाउदछ । सांस्कृतिक पुँजी खासमा सामुहिक क्षमता पनि हो । हुन त यो हिंसात्मक, दमनकारी, अतिवादी तथा अन्य विनासकारी रूपमा पनि आउन सक्दछ । यसले के जनाउँछ भने सांस्कृतिक पुँजी र Social resilience बीचको सम्बन्ध एक अपरिहार्य सम्बन्ध हो ।

यस अनुसन्धानमा यो कुरा देखाइएको छ कि सांस्कृतिक पुँजी Social resilience का लागि एक अपरिहार्य पक्ष हो । समाजशास्त्रको क्षेत्रमा मानिसहरूले फ्रान्सेली विचारक पीअर बर्डउ र उनीसँग सहलेखन गर्ने जेम्स एस. कोलेमनद्वारा लिखित Theory for a Changing Society(1991)नामक पुस्तक अत्याधिक उद्धृत गरिएको ।

सांस्कृतिक पुँजीसँग सम्बन्धित हुन आउने Social resilience का विषयहरू चुनौतका अवधारणाहरू हुन् । सांस्कृतिक पुँजी आफैमा मात्र चुनौतिपूर्ण अवस्थामा सिमित हुँदैनन् । वास्तवमा resilience प्रकट हुनका लागि केही चुनौतिको वातावरण तयार हुनु पर्ने सामान्य बुझाइ छ । धेरै प्रसंगमा “cultural resilience”का बारेमा बोल्ने विचारहरूलेतर्क गरेका छन् कि संस्कृतिले Social resilience का लागि सहयोग गर्ने गर्दछ त्यो व्यक्तिगत र सामुदायिक दुवै रूपमा हुने गर्दछ । Healy (2006) ले भनेका छन्, Cultural resilience समुदायको वा सांस्कृतिक प्रणालीको एक क्षमता हो । यो क्षमता समुदायको संरचना र परिचयलाई विपद्बाट सुरक्षित राख्नमा महत्वपूर्ण हुने गर्दछ । एक अध्ययनमा Chander and Lalonde, 1998 ले पहिले “cultural continuity ” र पछि “cultural resilience” भन्ने शब्दको प्रयोग गरेका छन् । यो चाँही वास्तवमा समुदायहरूलाई सम्बोधन गर्न प्रयोग गरिएको थियो जुन समुदायले क्यानडामा आफ्नो पहिचान रक्षाका लागि काम गरेको थियो । तीनीहरूले सांस्कृतिक पुँजीका संकेतहरूलाई आदिवासि युवाहरूको आत्माहत्याको दरसँग तुलना गरेका थिए ।

माथि चर्चा गरिए जस्तै सांस्कृतिक पुँजीलाई विपद्को समयमा एक बहुमूल्य उपलब्ध सम्पत्तीको रूपमा लिइन्छ । सांस्कृतिक पुँजी भनेको यस्तो एउटा आधार हो जसले समाजलाई गतिशिल बनाउन र समाजको विकासको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुको साथै कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, समुदाय वा समाजमा आइपर्ने कुनै पनि घटना वा परिस्थितिसंग सामाना गर्ने सामर्थ्य साख्दछ । सामान्य अर्थमा भन्ने हो भने हरेक संस्कृतिभित्र आआफ्नै रीतिरिवाज, नीतिनियम तथा मूल्यमान्यताहरु हुन्छन तिनै रीतिरिवाज, नीतिनियम तथा मूल्यमान्यताहरुको माध्यमबाट फरक-फरक खालका सिकाई, बुझाई वा ज्ञानबाट फरक खालका शिक्षा कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, समुदाय वा समाजले लिएको हुन्छ यस्ता ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा उसका सम्पूर्ण क्षमता एवम् बानीहरु जसलाई मानवले समाजको सदस्य भएको हैसियतले आर्जन गर्दछ । सांस्कृतिक पुँजीसंग सम्बन्धित हुन आउने Social resilience का विषयहरु चुनौतका अवधारणाहरु हुन् । सांस्कृतिक पुँजी आफैमा मात्र चुनौतिपूर्ण अवस्थामा सिमित हुँदैनन् । वास्तवमा resilience प्रकट हुनका लागि केही चुनौतिको वातावण तयार हुनु पर्ने सामान्य बुझाइ छ । । Healy (2006) ले भनेका छन्, Cultural resilience समुदायको वा सांस्कृतिक प्रणालीको एक क्षमता हो । यो क्षमता समुदायको संरचना र परिचयलाई विपद्बाट सुरक्षित राख्नमा महत्वपूर्ण हुने गर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्ने हो भने २०७२ सालको महाभूकम्पकले हाम्रो समाजलाई समस्याग्रस्त अवस्थामा पुर्याइदियो । त्यसै समयमा भारतले गरेको नाकावन्दीले गर्दा यहाँका जनताको अवस्था दर्दानक बन्यो । नाकावन्दीको कारण खाधान्न, लत्ताकपडा, औषधी, ग्याँस तथा इन्धनको अभाव भएको थियो । एकैचोटि यति ठूला खालका संकट आउँदा पनि हाम्रो समाज सामान्य अवस्थामा चलिरहेको छ । यस कुरामा हामिले विश्लेषण गर्न आवश्यक छ कि, हाम्रो समाज सामान्य अवस्थामा कसरि आयो होला ? कुन कुन कुराले सामान्य अवस्थामा आउन मद्दत पुर्यायो ? के के सांस्कृतिक पुँजीले कसरि विपदमा काम गर्दछन् । सांस्कृतिक पुँजीले कसरी समाजलाई पूर्ववत अवस्थामा फर्काउन सहयोग गर्दछन् ? भन्ने अध्ययन र अनुसन्धान गर्न अबै पनि धेरै बाँकि छ त्यो सबै कुरा यस अध्ययनले अवस्य पनि देखाउने छ । विभिन्न समाजशास्त्रहरुले माथि उल्लेख गरिए अनुरूप हाम्रो समाजमा पनि सबै खाले पुँजीहरुको भूमिका अवस्य रहेको होला । समाज पूर्ववत अवस्थामा फर्कनकोलागी समाजमा रहेका आर्थिक पुँजी र सामाजिक पुँजीले खेलेका भूमिकाको वारेमा

पनि केही अध्ययनहरु गरेको देखिन्छ तर आफ्नै संस्कार र संकृति बोकेको हाम्रो देशमा भूकम्प पछिको समाज पूर्ववत् अवस्थामा फर्कनको लागी संस्कृतिक पूँजीको भूमिका के रह्यो भन्ने कुराको अध्ययन नभएको हुदा अनुसन्धान गर्नुपर्ने विषयका रूपमा यस अध्ययनलाई लिएको हो । आसा छ, यस अध्ययनले यस विषयलाई केहि हद सम्म भए पनि प्रष्ट पार्नेछ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान पद्धति

३.१ अनुसन्धान क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य

यस अध्ययनमा उठाइएका प्रश्नहरूमा मुख्यतः निम्न कुराको खोज र विश्लेषण गर्न खोजिएको छ : यस सोधको अध्ययन क्षेत्र ललितपुर महानगरपालिका वडा नं. २१ स्थित खोकनालाई लिइएको छ । २०७२ सालको भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त हुँदाको बाबजुद पनि खोकना क्षेत्र छोटो समयमा नै प्रारम्भिक अवस्थामा फर्कन सफल भएको देखिएको र समाज पूर्ववत् अवस्थामा फर्कनको लागि सो क्षेत्रको सांस्कृतिक पूँजीको भूमिका कस्तो रहन्छ भन्ने जिज्ञासा अनुसन्धानकर्ताको रहेकोले खोकनालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको हो ।

काठमाडौं उपत्यकाको दक्षिणी भेगमा पर्ने ललितपुरको खोकना यस्तो प्राचीन नेवार बस्ती हो, जहाँ अभै पनि मध्यकालीन कला, संस्कृति, वास्तुकला र जीवनशैली देख्न पाइन्छ । यहाँ पुग्नेहरूले सहरको कोलाहलबाट छुटकारा पाउँछन् । हाल ललितपुर महानगरपालिका -२१ पर्ने खोकनामा मल्लकालीन ग्राम 'जितापु'को भल्को मिल्छ । प्राचीन नेमाल मण्डलको ललितपुर राज्यका सात ग्राम प्रदेशमध्ये जितापुर पनि एक थियो, इतिहासविद् डा. पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ भन्छन्, खोकनामा मल्लकालीन जीवनशैली अभै जीवित छ । नेपाल मण्डलका भक्तपुर कीर्तिपुर र ललितपुरको जस्तै खोकनाको पनि छुट्टै पहिचान छ । यो ठाँउ तोरीका लागि प्रसिद्ध छ । स्थानीय बासिन्दाले तोरी फलाउँदैनन् मात्र, फलाएको तोरी भुटेर काठको कोलमा पेल्ल्छन् र तेल बिक्री गर्दछन् । यहाँ मिसावटयुक्त तेल निषेधजतिकै छ ।

खोकनासंग जोडिएका थुप्रै रोचक र अनौठा विषयवस्तु छन् । त्यसमध्ये एक हो खोकना, यहाँ सुँगुर, बंगुर र कुखुरा पूर्ण रूपमा प्रतिबन्धित छ । खोकना जावलाखेलबाट आठ किमि दक्षिण- पश्चिमतर्फ पर्ने पुरानो मौलिक बस्ती हो ।

३.२ अनुसन्धान विधि

यस अनुसन्धानको प्रकृति गुणात्मक रहेको छ, जसमा वर्णनात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ। सो तथ्य संकलनका लागि प्रमुख रूपमा अन्तर्वाता विधिको प्रयोग भएको छ। खास गरि यस अनुसन्धानमा बोर्देउको Cultural Capitle को frame workभित्र बसी एक सांस्कृतिक समुहको अध्ययन गरिएको छ। यहाँ knowledge, behaviorsand skills नाममा रहेको सांस्कृतिक पुँजीले social resilience को प्रसंगमा के कस्तो भूमिका

खेल्यो ? पछिल्लो भुकम्प जादा त्यहाका व्यक्ति तथा परिवारसँग भएका यस्तो खाले Cultural capital ले उनीहरुलाई पहिलेको अवस्थामा फर्काउन कति मद्दत पुऱ्यायो ? जस्ता कुराहरुको अध्ययन गरी सांस्कृतिक पुँजीले विपतमा खेल्ने भुमिकालाई यस अनुसन्धानमा व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

३.३ तथ्यहरुको स्रोत तथा प्रकृति

कुनै पनि विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्नकालागी त्यससंग सम्बन्धित सामाग्रीहरुको नितान्त आवश्यक पर्दछ। यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितिय स्रोत प्रयोग गरिएको छ। प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत अन्तर्वाता, अवलोकन, प्रमुख जानकार व्यक्ति आदिवाट अध्ययनका लागि चाहिने आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। द्वितिय स्रोत अन्तर्गत केद्रिय तथ्याङ्क विभाग प्राप्त तथ्याङ्क, वडा कार्यलयवाट प्राप्त अभिलेख को साथै पूर्व प्रकाशित तथा विभिन्न सोधपत्रहरुका आधारमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ।

३.४ अध्ययन क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरु

ललितपुर महानगरपालिका -२१ खोकनामापनि२०७२ को महाभूकम्पले ठूलो धनजनको क्षती भएको थियो। त्यस ठाँउमा ९ जनाको मृत्यु भएको थियो भने २२ जना घाइते भएका थिए। त्यसैगरी १०५६ घरधुरी रहेकोमा ८५५ घर पूर्ण रूपमा क्षतिग्रस्त भएका थिए सो मध्य ३८ घरधुरीका घरमूलि सँग अन्तर्वाता लिइएको थियो। नेपाल सरकारले पूर्नसंरचना राम्रोसंग गर्न सकियोस भन्ने उद्देश्यले मे देखि जुन २०१५ मा Post Disaster Needs Assesment(P.D.N.A) संचालनमा ल्याएको थियो। सो अध्ययनले ललितपुरमा प्रति व्यक्ति क्षति रु. ५२,७६७-देखाएको छ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

यस शोधकार्यमा अनुसन्धानकर्ता स्वयम् आफूले स्थलगत अध्ययन गरी निम्न विधिहरू प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत निम्न विधिहरू छन् ।

३.५.१ प्राथमिक स्रोत

(क) अन्तर्वार्ता

अनुसन्धान एवम् शोधकार्यका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन विधि महत्वपूर्ण विधि मानिन्छ । अध्ययनका क्रममा आवश्यक सामाग्री प्राप्त गर्नका लागि व्यक्तिगत रूपमा भुकम्प प्रभावित ३८ घरधुरीका घरमूली संग घरघरमा गएर प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिइएको छ । यस अन्तर्वार्ता बाट उत्तरदाताहरूलाई भुकम्पले पुर्याएको क्षेती, उनिहरूको पिडा, भोगाइ र अवस्था बारे जानकारी लिनुको साथै अहिलेको अवस्थामा आउनको लागी कुन-कुन कुराले सहयोग गरे भन्ने बारेमा जानकारी लिइएको छ ।

(ख) अवलोकन

अवलोकन विधिबाट अनुसन्धानकर्ताले आफूले देखेको तथा अनुभन गरेको तथ्याङ्क सङ्कलन गरिने हुँदा सो तथ्याङ्कहरू गुणात्मक र बढि औचित्यपूर्ण हुने विश्वास राखिएको छ । प्रत्यक्ष अवलोकनबाट सूचनादाताहरूले दिन नचाहेको तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्न सकिन्छ । यस बाट उनिहरूका दैनिक क्रियाकलाप, उनिहरूको जिवनसैली उनिहरूका व्यवहार तथा वानीहरूका साथै प्रत्यक्षरूपमा त्यस क्षेत्रको अवलोकन गरियो । विहान वेलुका चोक र चौतारीहरूमा मानिसहरू जम्मा हुने एक अर्काका दुःख-सुख र अनुभवहरू साटासाट गर्नेखालका रोचक पूर्ण दृष्यहरू यस अध्ययन भित्र समावेस गरिएको छ । यस शोधपत्रमा अवलोकनद्वारा छनोटका पीडित पक्षबाट तथ्य सङ्कलन गर्न पीडित पक्षको यथास्थिति प्रत्यक्ष अवलोकन गरी आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

(ग) अन्य व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ता

अध्ययनको क्रममा भुकम्प प्रभावित व्यक्तिहरुको सामाजिक, आर्थिक स्थिति विपदका कारण उनिहरुले भोग्नुपरेका समस्या, जटिल परिस्थितिको सामना, पूर्ववत् अवस्थामा फर्किएको वारेमा वडा कार्यालयका अध्यक्ष, सचिव, कम्प्युटर अपरेटर, कार्यालय सहायक तथा जानकार व्यक्तिहरुलाई मुख्य सूचनादाताको रूपमा लिएर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.५.२ द्वितीय स्रोत

यस शोधपत्रमा प्रथमिक स्रोतका साथै द्वितीय स्रोत वाट पनि तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । द्वितीय स्रोत अतर्गत केन्द्रिय तथ्याङ्क विभागबाट प्राप्त तथ्याङ्क, वडा

कार्यालय, विभिन्न प्रकाशित पत्र पत्रिकाहरु, भुकम्प सम्बन्धि विभिन्न पुस्तक, त्रि. वि का विभिन्न शोधपत्रहरु आदि वाट लिइएको छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रकृया

अध्ययनका क्रममा लिइएका तथ्याङ्कलाई गुणात्मक प्रकारकोव्याख्या र वर्णन गरिएको छ । यसमा भुकम्पले पुर्याएको क्षति, उनिहरुले भेलेका समस्या, त्यसवेलाको उनिहरुको अवस्था र अहिलेको उनिहरुको अवस्थालाई उत्तरदाताको अनुभव, भोगाई र क्रियाशीलता साथै अभिव्यक्त तथ्यहरुको विवेचना यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन एउटा निश्चित परिवेश तथा क्षेत्र भित्र बसोबास गर्ने भुकम्प पिडित समुदाय संग सम्बन्धित छ । यस अध्ययन क्षेत्रगत हिसावले ललितपुर महानगरपालिका -२१ खोकनमा सिमित रहेको छ । विपदबाट पीडित समाज वा व्यक्तिलाई पूर्ववत् अवस्थामा फर्काउनको लागि कुनै पनि समुदायमा रहेका सांस्कृतिक पूँजीहरु जस्तै: ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा उसका सम्पूर्ण क्षमता एवम् बानीहरु को भूमिका के रह्यो ? भन्ने कुरालाई बोर्देउको सांस्कृतिक पूँजीको Frame Workभित्र बसी एक सांस्कृतिक समुहको अध्ययन गरिएको छ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेश

४.१ भुकम्पबाट क्षति भएको वस्तीको परिचय

वरपर दखिने हरिया डाडाकाँडा, पारि दखिने टौदह र टम्म मिलेको शिवकालीफाँटको मनोरम दृष्य, मौसमी वालीनाली, लटरम्म फलेका तरकारी, फलपुल र रङ्गिचङ्गी फुलहरु, ठूला पत्रेढुंगाले छापेको सडक अनि ऐतिहासिक शैलीका बाक्लै घर एवं त्यहाँ कुँदिएका काष्ठ तथा शिल्पकलाले खोकनाको वास्तविक परिचय भल्कीन्छ । खोकनामा प्राचिन संस्कृति अभै जीवन्त छ भने हाँसको छोएला र स्थानीय रक्सी ऐले पनि ज्यूँकात्युँ छन् । स्वाद उस्तै छ, परिवेश उस्तै छ । मानिसको जीवन शैली बदलिएको छ तर संस्कृति नासिएको छैन । घर आसपासमा कुखुरा र हाँसहरु चरिरहेका छन् । पाटीपौवाहरुमा बुढाबुढी गफिइरहेका छन् । सानातिना तालहरुमा हाँस नाचिरहेका छन् । खोकनाको वीच भागमा अवस्थित रुद्रायणी मन्दिरमा भक्तजनहरु भगवानको पाठपूजामा व्यस्त छन् अनि तेल मिलहरुमा स्थानीय वासिन्दालाई भ्याइनभ्याइ छ ।

काठमाडौं उपत्यकाको दक्षिणी भागमा अवस्थित खोकना एक परम्परागत समाज हो । करिव १०५६ घरधुरी, ४९२७ जनसंख्या रहेको खोकनामानेवार समुदायको वाहुल्यता रएको छ । नेवार व्यक्तिको जीवनशैली यहाँ देख्न पाइन्छ । खोकनालाई समृद्ध सांस्कृतिक परम्परा र सांस्कृतिक पर्यटनको ठाँउको रूपमा पनि चिनिन्छ । खोकना भित्र थुप्रै मुर्त र अमुर्त संस्कृतिछन् त्यही भएर यसलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समेत राख्ने तयारी भएको थियो । खोकना पुग्ने आगन्तुकहरुले धार्मिक अभ्यास, कलापूर्ण भवन निर्माण, नेवारहरुको जीवनशैली, परम्परागत कृषि खेति , मावन निर्मित कुवा तथा पोखरीहरु र ऐतिहासिक पाटी-पौवाहरु अवलोकन गर्न सक्दछन् । खोकना वासिहरु प्राय कृषि पेशामा संलग्न छन् र यहाँको उर्वर भूमि खेतिको लागी प्रयोग गरिन्छ । यहाँको प्रमुख व्यवसाय कृषि हो र यसको साथसाथै रोजगारीको लागी परम्परागत व्यवसायहरु(काठको काम, भाँडा बनाउने र तेल उत्पादन गर्ने काम) पनि गरिन्छ । उनिहरुका परम्परागत घरहरु र उनिहरुको परम्परागत खाली स्थान (आँगन)उनिहरुको शिपमुलक काम (काठका वुडा कुद्न, भाँडा बनाउन, तेल उत्पादन) गर्नमा उपभोग गरेको देखिन्छ । यी सबै काम गर्नकालागी उनिहरु प्राय आफ्नै

घरमा निर्भर छन् । तोरीको तेलको रूपमा प्रसिद्ध रहेको खोकनाको आफ्नो कला र संस्कृतिको जगेर्ना गर्नुमा पनि खोकनावासिहरु उत्तिकै तल्लिन देखिन्छ ।

४.२ भौगोलिक अवस्था

खोकना जावलादेलावाट आठ किमि दक्षिण-पश्चिमतर्फ पर्ने पुरानो मौलिक बस्ती हो । मुलुकमै सर्वप्रथम विजुली बलेको इतिहास खोकनासँग छ । सांस्कृतिक, धार्मिक, पुरातात्विक सम्पदाले भरिपूर्ण प्राचिन ऐतिहासिकस्थल यहाँ रहेको पूर्त र अमूर्त सम्पदा २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पले क्षतविक्षत बनाएको थियो । भूकम्पले क्षतविक्षत बनेको खोकना विस्तारै उठ्दै गएको छ । कृषि कर्ममा विश्वास राख्ने खोकना वासीहरुको संस्कृति र परम्परा मौलीक र अन्य ठाँउको भन्दा फरक छ । हरेकऋतु संगै यहाँका खेतका फाँटहरुले पनि रङ्ग बदलिरहेका हुन्छन् । एउटा यहाँको विशेषता के हो भने बाह्र महिना यहाँको खेत बाँभो देख्न पर्दैन कतिले तरकातरि त कहिले अन्नले ढकमक्क परेको पनमोहक दृष्य यहाँ सुविधा उपभोग गर्दै, आफ्नो उत्पादनमा आत्मनिर्भर रहेका खोकना वासीहरु आफ्नै मौलीकतामा रमाएका छन् ।

४.३ सामाजिक पक्ष

समाज विभिन्न जाति, भाषा, संस्कृति, चालचलन, प्रचलन, लिङ्ग, प्रजाति, वर्ण तथा विभिन्न सामाजिक समुहहरुको एकीकृत रूप हो । नेपालका जात जातिमध्य नेवारहरु विशेष गरि डंगोल र महर्जनहरुको बाहुल्यता रहेको खोकना वस्तिको पनि आफ्नै मौलीक पहिचान छ । उनिहरु अझै पनि परम्परागत कृषि पेशामा आवद्ध छन् । जहाँ बसे पनि सामूहिक बसाइ र रहनसहनमा विश्वास गर्ने नेवार समुदायको विशेषता हो । सामूहिकता नै आफ्नो गहना हो भन्ने बुझाइ उनिहरुमा देखिन्छ । नेवार समुदायको गुठी परम्परा जस्ले सामूहिकताको अभ्यास गराइ रहेको छ ।

४.४ सांस्कृतिक पक्ष

खोकना, सभ्यतासंग जोडिएको नेवार जाती भाषा, कला, संस्था, संस्कृति तथा चाड पर्वले भरिपूर्ण समुदाय हो । मौलीक संस्कृतिका अन्य मानकसंगै आफ्नै भाषा र शैली छ ।

उनिहरुसंग सांस्कृतिक सम्पन्नता, भोज, जात्रा, पर्व, कलाकौशलताका अनेक सीप र संस्कृति
उनिहरुसंग प्रयाप्त देख्न सकिन्छ ।

४.५ विपदको तत्कालिन अवस्था

विभिन्न प्रकारका विपदहरु भुकम्प, भू-क्षय, बाढी पहिरो, आँधीवेरी, आगलागी, महामारी,
हुरीवतास, हिमपात, असिना, सुख्खा, दुर्घटना आदि प्राकृतिक तथा मानविय विपदका रुपमा
आउने गर्दछन् । यस्ता घटनाहरु जुन सुकै समयमा पनि घट्न सक्ने भएकोले त्यसप्रति
सचेत र पूर्व तयारी हुनुका साथै यस्ता खाले विपदका घटनाहरु घटिहालेमा तत्काल उचित
व्यवस्थापनका लागि आवश्यक सतर्कता अपनाउन जरुरी छ । विपद जन्य घटनाको
व्यवस्थापनमा व्यक्ति, परिवार, समाज, संगठन, सरकारी तथा गैर सरकारी संगसंस्था,
राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय तहको भूमिका अहम् हुन्छ ।

नेपालमा वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गते गोरखा जिल्लाको बारपाकलाई केन्द्रविन्दु
बनाएर विनासकारी शक्तिशाली भुकम्प गयो । यस लगत्तै वैशाख १३ र २९ गते पनि
लगातार क्रमशः ६.६ र ६.८ रेक्टर स्केलका शक्तिशाली पराकम्पहरु गएका थिए । उक्त
भूकम्पमा परि मानविय क्षेति सबैभन्दा धेरै सिन्धुपाल्चोकमा हुन गयो । भूकम्प २०७२ मा
करिव ९ हजार मानिसको हताहती भएको थियो भने २२ हजार ५ सय भन्दा बढि मानिस
घाइते भएका थिए यसका साथै करिव ५ लाख घर पूर्णरुपमा क्षतिग्रस्त भएका थिए । २०७२
को भुकम्प र त्यसका साथ आएका पराकम्पनहरुले जनजिवन र धनजनको क्षती मात्र भएन
त्यसले विभिन्न ऐतिहासिक महत्व बोकेका संरचनाहरु पनि ध्वस्त बनायो । सोही दिन (१२
वैशाख २०७२) नजिकैको बसपार्क छेउमा आँखा शिविर वसेकोले घर वा छिँडीमा वसेर
काम गरिरहने अधिकांस खोकनावासी वृद्धवृद्धाहरु आँखा जचाउन गएका थिए । साना
नातिनातिनाले तिनलाई शिविरसम्म पुर्याउन गएका थिए भने युवा वयस्कहरु आलु खन्ने
चटारोमा थिए । भुकम्पले बेस्सरी लतारेको खोकनामा यस्ता संजोगहरु जुरेर मानविय क्षति
कम भएको थियो । खोकना पुननिर्माण तथा पुनस्थापना समितिका अध्यक्ष श्याम महर्जनका
साथै वडा कार्यालयको सुचना अनुसार यो गाँउमा ९ जनाले ज्यान गुमाएको, ८५५ घर
ध्वस्त भएको र २०० घरमा आंशिक क्षति पुगेको तथ्याङ्क सुनाए ।

४.६ सांस्कृतिक पूँजीको अवस्था र भूमिका

विपदको समयमा आइपर्ने आपतकालिन अवस्थाबाट पूर्ववत अवस्थामा फर्कनको लागि पीअर बोर्डउले भने जस्तै समाजका विभिन्न खालका पूँजीहरु, सामाजिक पूँजी, आर्थिक पूँजी, मानवीय पूँजी र सांस्कृतिक पूँजीहरुले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नरहेका हुन्छन् । यिनै पूँजीहरुद्वारा समाज आपतकालिन अवस्थाबाट सामान्य अवस्थामा आउने गर्दछ । खोकनाको मामलामा यहाँका समुदायले पनि विभिन्न संस्करणबाट पुनर्निर्माणको नेतृत्व लिन चाहन्छन् । उनिहरु आफ्नो गृहनगर पुनर्निर्माण गर्न चाहन्छन् । त्यहाँका सामाजिक-सांस्कृतिक विरसताले विनासकारी भुकम्पको पिंडालाई विसर्पण पूर्ववत अवस्थामा फर्काउनको लागि परेकाछन् । नेतृत्व स्तर देखि सामान्य स्तर सम्म आर्थिक , सामाजिक तथा सांस्कृतिक कुराले पूर्ववत अवस्थामा ल्याउनको लागि भूमिका खेलेको त हुन्छ नै त्यो भन्दा पनि परम्परागत जीवन र जिविका स्वाभाविक रुपमा अझ महत्वपूर्ण मानिन्छ, भन्ने उनिहरुको बुझाइछ । खोकनावासिहरु आधुनिकरण र विकासका नाममा आफ्ना परम्परागत सांस्कृतिक पूँजीलाई धरासाई हुन बाट बचाउनका लागि धेरै कसरत गरेको देखिन्छ । परम्परागत पूँजीहरु शिप, ज्ञान, अनुभव,परम्परा, एकता, समानता,सामाजिक सहकार्य, सद्भाव, सुमधुर सम्बन्ध र सहयोग जस्ता कुराहरुले भुकम्पको समयमा मात्र होइन नाकावन्दीको समयमा पनि जीवनयापन गर्नमा सहज बनाएको खोकनावासिको ठम्याइ छ ।

४.६.१ खाद्यान्न व्यवस्था

खाद्यान्न हाम्रो जीवनयापनको आधारभूत आवश्यकता हो, खाना विनाको जीवन कल्पना नै गर्न सकिदैन । पोषिलो खाना मानव जीवनरक्षा, स्वास्थ्य तथा विकासका लागि दरिलो जग हो । राम्रो पोषण पाएका बालबालिकाहरु राम्ररी सिक्न र हुर्कन सक्छन् ,

समुदायमा सहभागी हुन र यागदान दिन तथा रोग, विपत्ति र अन्य विश्वव्यापी संकटहरुसँग लड्न समर्थ हुन्छन् भने कुपोषणले बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक विकासलाई बास्तविक रुपमै छोट्याउने गर्छ । (यूनिसेफ नेपाल). भुकम्पले घरनै भत्क्याएर होस या त्रासले घरभित्र पसेर खानेकुरा बनाउन नसकेर होस् पोषिलो खानाको अभाव सबैले अनुभव गरेको टड्कारो आवश्यकता थियो । जसले तत्कालिन तथा दिर्घकालीन असर समाजमा पुऱ्याएको पोषणविद्हरुको विश्लेषण छ ।

समाज कुनै विपद वा महामारीको चपेटामा किन नपरोस् जस्तो विकराल अवस्थामा पनि बाँच्नको लागि मानवलाई खाना खानु अनिवार्य छ, भत्किएका संरचना, चर्किएका भित्ता, निचोरिएको मन, थाकेको अनुहार, सन्नाटा छाएको पल, कहाली लाग्दो समय र छिन छिनमा आउने पराकम्पनहरूले मनमा भए र त्रास उत्तिकै बढाएको अवस्थामा पनि दिन ढल्दै गएपछि उनिहरूले खानाको जोहो गर्न थाले। पहिलो दिन चाउचाउ, चिउरा, दालमोठ जस्ता खानेकुरा सवैले बाँडीचुँडी खाएको अनुभव उनिहरूले सुनाए। सो क्षेत्रको सामाजिक गुठि द्वारा विहान वेलुकाको खाना खुवाउने काम गरेकाले खाद्यान्न व्यवस्थामा खासै समस्या नरहेको स्थानियवासिले बताए साथै वर्ष भरिको लागी भण्डारन गरिएको अन्न पनि उनिहरूसंग भएको कारण भुकम्प पछिको नाकाबन्दिले पनि उनिहरूलाई खासै असर पारेन। पछिल्ला दिनहरूमा भने उनिहरूलाई रासन पानि उपलब्ध गराउनका लागी विभिन्न निकायहरू जस्तै, विभिन्न संग-संस्थाहरू, वडा कार्यालय, पिडितका आफन्तहरू तथा स्थानिय राजनीतिक दलहरूको सहयोग प्रति उनिहरू आभारी रहेको जनाएकाछन्।

४.६.२ वसोवासको व्यवस्था

मानिसको आधारभूत आवश्यकता भित्र पर्ने अर्को महत्वपूर्ण तत्व वसोवास हो। प्रत्येक व्यक्तिलाई आरामको लागि तथा आफ्नो सुरक्षाको लागि बासको आवश्यकता पर्दछ। जव २०७२ को भुकम्पले सवै नेपालीहरूलाई विशेष गरि उपत्यकावासीहरूलाई सुरुका दिनमा यसरी तर्सायो कि, घरमा क्षती पुगेका मात्र होइन घर केही नभएकाहरूलाई पनि घर भित्र पस्ने आँट नै थिएन। केही दिन अधिकांस नेपालीहरू घर बाहिर नै वस्न पर्ने अवस्था आएको थियो। खोकनावासिहरूको सन्दर्भमा अधिकांस घरहरू क्षतिग्रस्त नै भएका थिए। घर केही नभएकाहरू पनि घरभित्र वस्न सक्ने अवस्था थिएन। उनिहरूको पहिलो दिनको बसाई सामुदायिक भवन, स्कुल, मौसमि गोठ तथा त्रिपाल मुनी भएको कुरा उहाँहरूले जानकारी गराउनु भयो।

द्वितीयमा शिप भएका ठूला ठूला घर निर्माण गर्ने खोकना वासीहरूलाई टहरा निर्माण गर्न कुनै नौलो कुरा थिएन एक दुइ दिनको अस्थाइ वसोवास पछि भने खोकनामा फटाफट टहरा निर्माण भएका थिए जुन टहरा अबै पनि हामि देख्न सकिन्छ। टहराबनाउनको लागि पुलिस प्रशासनले जस्ता उपलब्ध गराउनु भएको कुरा एक जना स्थानियले जानकारी गराउनुभयो। अन्य स्रोत र साधनहरू स्थानीयवासिहरू आफैले जुटाउनुभएको थियो। एकजना स्थानिय वासीका अनुसार खोकनावासीको शिप, साधन र सहयोगी भावनाका कारण सवैका टहरा

फटाफट बनेका हुन उहाँ भन्नुहुन्छ, हामिले यसको लागी अरुको मुख ताक्न परेको भए यति छिटो टहरा निर्माण हेने पनि थिएन । हामि संग जस्ता थिएन त्यो भने यहाँको प्रहरी प्रशासनले उपलब्ध गराएको थियो यस कारण पनि हामिलाई टहरा निर्माण गर्न अझै सहज भयो ।

४.६.३ वास्थ्य

स्वास्थ्य मानिसको अत्याधिक आधारभूत आवश्यकता भित्र पर्दछ । प्रत्येक मानिस स्वस्थ जिवन व्यतितगर्न चाहन्छन् । मानिस विरामि पर्दा या कुनै पनि दुर्घटनामा पर्दा तुरुन्त स्वास्थ्य सुविधा उपलब्ध हुनु जरुरि छ । २०७२ को भुकम्पले धेरैको ज्यान लयो धेरै घाइते भए कतिले समयमा उपचार नपाउँदा ज्यानै गुमाएका थिए तर खोकना बासिहरुले भने स्वास्थ्य सुविधा तुरुन्त पाउन सफल भएको कुरा एक स्थानियले जानकारि गराउनुभएको छ । यसमा स्थानिय यूवाक्लव एवं स्थानीय समुहहरुको अग्रसरताका कारण तत्काल ९ जनाले ज्यान गुमाएको भएता पनि बाँकि सम्पूर्णलाई प्रारम्भिक उपचार सुविधा उपलब्ध भएको थियो ।

४.६.४ उद्धार कार्य

अनुभूती, विचार, संवेदना र विवेक सबैलाई निजि बनाएर सुरक्षीत राखेका खोकनेहरु भुकम्पले थिचेको अवस्थामा पनि टाउको उठाएर हिड्न सक्षम भए । उद्धार, उपचार, राहत, अस्थायी बास र खानपानको व्यवस्था स्थानीय आफै मिलेर गरे साथै यसमा प्रहरीहरुको पनि संलग्नता रहेको थियो । घटना स्थलमा उद्धार सामाग्री पुर्याउने, उद्धारकर्ता पुर्याउने, हराएका व्यक्तिको खोजी गर्ने, घाइतेहरुलाई उपचारको लागी अस्पताल पुर्याउने, वचाउन सकिने धन सम्पत्तिको वचाउ गर्ने, असुरक्षित क्षेत्रवाट मानिसहरुलाई सुरक्षित क्षेत्र (विधालय, सार्वजनिक भवन, खुल्ला ठाउँ, मौसमी गोठ तथा टहराहरु) तर्फ लैजाने । आकस्मिक सहयोगहरु जुटाउने कार्यहरुमा सफल भएको कारण धनजनको क्षती कम भएको थियो भन्ने उनिहरुको ठम्याई छ । कृषी पेशामा आधारित स्थानीयहरुको घरमा औजारहरुको उपलब्धताका कारण विपद्पछिको उद्धार कार्यमा धेरै सहज हुन पुगको अनुभव गाउँसंग छ ।

४.६.५ सहयोग

मानिसलाई आपत-विपत परेको बेला एक अर्काले हातेमालो गर्नुलाई नै सहयोग भनिन्छ । सहकार्य र सहयोगको भावना खोकनावासीहरूको सबै भन्दा ठूलो सम्पत्ति हो जसले सधैं उनिहरूलाई एकै ठाउँमा बाधेर राखेको छ । २०७२ सालको भुकम्पले क्षेदविक्षेद पारेको खोकनालाई त्यही सहयोग र सहकार्यले टालेर मजबुद बनाउने कार्य गरेको छ । ति सहयोगी हातहरू केवल खोकनावासी मात्र होइन, विभिन्न संघसंस्था, स्थानिय निकाय, प्रहरी प्रशासन, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय निकायहरू पनि यहाँ संलग्नता रहेको थियो । घटना घटे लगत्तै प्रहरी प्रशासन त्यहाँ पुगी उद्धार कार्यमा संलग्न हुनुको साथै टहरा बनाउनको लागी आवश्यक बाँस र जस्ता पाताको व्यवस्थापन गरेको थियो । त्यसै गरी विभिन्न संघसंस्थाहरूले खाना र लत्ता कपडाको व्यवस्था गरेका थिए भने स्थानियवासीहरू आफुसंग जे जति छ, समान रूपले वितरण गरि सबैजना एकै ठाउँमा बसेर जती पुग्छ, बाँडिचुडी सबैले समान उपभोग गरेका थिए ।

४.६.६ पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माण

विपदबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई तत्काल आपतकालिन सहयोग प्रदानगरी पूर्ववत अवस्थामा पुर्याउनकालागी आर्थिक सहयोग, सरसल्लाह, हौसला दिई पुनर्स्थापन योजनाहरू बनाई अगाडी बढाउने कार्यमा खोकना लागी परेको देखिन्छ । खोकनावासिहरू त्यो कहालीलाग्दो स्थितीलाई विषेर खोकनालाई नयाँ मुहार दिन चाहन्छन् । यसका लागी सरकारले पनि सहयोग गरोस् भन्ने उनीहरूको चाहना छ । उनीहरूले भत्केका मन्दिर, पाटी, मण्डप, आदि बनाउन चन्दा उठाएकाछन् र बनाउदै पनि छन् । करीव ११सय घरधुरीको खोकनाको सिंगो पुनःनिर्माण भने उनीहरूको बलवुता भन्दा बाहिर छ । यसका लागी सरकार कुरीरहेको महर्जनले बताए ।

२०७२ सालको भुकम्प पश्चात खोकनामा ८५५ घर नोक्सान भएका थिए । अहिले अधिकांस घरहरू निर्माणाधिन अवस्थामा देख्न सकिन्छ । स्थानियवासीहरू नोक्सान भएका भौतिक संरचना (घर, मन्दिर, पाठशाला, पाटिपौवा, वाटो-घाटो, विजुली वत्ति, पानि आदि) को निर्माणमा लगानी गरी विग्रिएका सबै सेवाहरूको पुन संचालन गर्ने कार्य गरिरहेका छन् ।

अध्याय पाँच

खोकना समुदाय, साँस्कृतिक पूजा र पुर्ननिर्माण

जब म वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गते गोरखा जिल्लाको बारपाकलाई केन्द्रविन्दु बनाएर विनासकारी शक्तिशाली भुकम्पबाट प्रभावित ललितपुर उपमहानगरपालिका -२१ खोकनामा पुगेँ लगभग भूकम्प गएको तिन वर्ष पछाडि खोकनाबासिहरु सामान्य अवस्थामा आइपुगेका थिए । ठूलो मात्रामा धनजनको क्षती भएको त्यस ठाउँमा ९ जनाको मृत्यु २२ जना घाइते र त्यसैगरी ८५५ घर पूर्ण रूपमा क्षतीग्रस्त भएका थिए । भुकम्प पछाडी पुर्ववत् अवस्थामा आई पुग्नको लागि मानिसहरुले कसरी विपदको सामना गरे ? सामान्य अवस्थामा फर्किनको लागि उनीहरुलाई साँस्कृतिक पुँजीले कस्तो सहयोग गर्यो ? भन्ने प्रश्नको उत्तर पाउनको लागि भुकम्पको समयमा उनिहरु कहाँ थिए ? र, पुर्ववत् अवस्थामा कसरि फर्किए ? भन्ने विषयमा केन्द्रित रहेर मैले ३८ जना खोकनाबासी भुकम्प पिडितहरुसंग अन्तर्वाता लिए । समग्रमा खोकनावासिलाई Resilience गराउने प्रमुख तत्वहरुमा सामुदायिक सहकार्यको भावना, सहयोग, विश्वास, अनुभव, परम्परागत शैली, गुठी, धर्म, ज्ञान, शीपजस्ता कुराहरुले प्रभाव पारेको रहेछ । अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्याङ्क निम्न चार शिर्षकमा विश्लेष गरिएकोछ ।

५.१ सहयोगको अवस्था र पुर्ननिर्माणमा भूमिका

जब व्यक्ति वा समाजमाथी आपतकालिन अवस्थाको सृजना हुन्छ यस्तो स्थितिमा सबै भन्दा ठुलो कुरा भनेको सहयोग, समझदारी, विश्वास, सक्षमता, आपसी साभेदारी, प्रेम, मेलमिलाप, सद्भाव र सहिष्णुता जस्ता कुराहरु अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छन् । सबैको कल्याण गर्नु, सहयोग मित्रताको भावना राख्नु, सेवा, सहकार्य र सुख-शान्तिको कामना गर्नु नेपाली संस्कृतिका मुख्य मुख्य विशेषता हुन् । विपत्तिमा एक आपसमा सहयोगको भावना अपरिहार्य हुन्छ । सामाजिक सहयोगको भावनाले विपत्तिको सामना गर्न थप साहस प्रदान गर्दछ । त्यो बेलाको आपतकालिन अवस्थामा खोकनाबासिहरुको सहयोगको भावना अत्यन्त बढ्न गयो । भुकम्प गैसकेपछि सबैजना सामुहिक रूपमा सुरक्षीत स्थानमा गएर बस्ने र जोसँग जे थियो त्यो सबैलाई समानरूपमा वितरण गर्ने सामाजिक भावनाले विपदका समयमा ठुलो पुँजीको रूपमा काम गरेको स्थानीयबासीहरुको अनुभाव छ । साथै मृतक र

घाइतेका परिवारलाई सहयोग गर्ने, पुरीएका व्यक्तिलाई खाज्नेदेखि सरसामानहरु निकाल्नेसम्मका काममा उनिहरु सँगै निरन्तर लागीरहे । राजधानीको नजिक रहेको यो गाउँका मानिसहरु यस्तो आपतकालीन अवस्थामा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट पनि सहयोग लिन सकिन्छ, भन्ने ज्ञान र त्यो सम्बन्धि जानकारी भएको हुँदा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग पनि प्राप्त गर्न सफल भए । सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा सांस्कृतिक पुँजीको महत्व यतिबेला झल्कन्छ, जब सारा गाँउलेहरु साथसाथबसेर उनीहरुले पाएको राहत तथा सहयोगलाई समान समानुपातिक वितरण गरे । खोकनाको Resilience को कुरा गरी रहदा हामीले त्यहाँकोगुठी परम्परालाई पनिभुल्नु हुदैन । उत्तरदाताको भनाई अनुसार यस परम्पराले गर्दा सामुहिक भोजनका लागि सरसामान जुटाउन धेरै सजिलो हुन गयो ।

५.२ सहकार्यको भावना र पूर्ववत अवस्था

अर्को महत्वपूर्ण सांस्कृतिक पुँजीको पक्ष भनेको सामुहिक वा सहकार्यको भावना हो । उनिहरु सामुहिक भावनालाई अत्यन्त ठूलो आदर्श ठान्दछन् । सबै जना सामुहिक रुपमा बस्दा एक अर्काको पिरमर्का बाँडिने, पीडितलाई सम्झाइबुझाई गर्ने, सहयोग गर्ने, सबैलाई कामको बाडफाँड हुने हुँदा नयाँ खालको वातावरण बन्न जाने गर्दछ । जसको कारण भुक्म्पको आपतकालिन अवस्थालाई बिरसन सजिलो भएको र परम्परा देखिनै विभिन्न खालका भोजहरुमा सामुहिक रुपमा जम्मा हुने चलनले गर्दा सामुहिक रुपमा बस्दा सामान्य अवस्थामा फर्कन सजिलो भयो । परम्परागत रुपमा भोजको संस्कृति भनेर चिनेनि नेवार संस्कृतिको यो चलनले आपतकालिन अवस्थामा गाउँलेहरुसँग सहभोजको आयोजना गर्नु वा यसमा मिलेर महिनौ गुजार्नु सहज हुन गएको यो एक उदाहरण मात्रै हो । खोकना २१ का उत्तरदाताको भनाईमा ,यहाँको प्रमुख विशेषता भनेको सहकार्यको भावना नै हो जसले खोकनाको संस्कृतिलाई जोगाउन ठूलो मद्दत गरेको छ । खोकना तोरिको तेलले प्रसिद्ध छ यो एक जना वाट मात्र संभव छैन । पहिले पहिले पनि तोरी पेल्ले मीलमा सबैको सेयर हुन्थ्यो । घर घरमा वनाएको तोरी त्यहि कोलमा लगिन्थ्यो साथै हरेक दिन पालै पालो तोरी पेल्ले काम त्यहाँको सेयर सदस्य बाट नै हुन्थ्यो र त्यहाँ बाट आएको नाफा पनि सबैलाई बाडिन्थ्यो । यसरी सामुहिक रुपमा गरिने कामले एकातिर सबैले काम सिक्ने अवसर पाउँथे भने अर्को तिर सबैलाई नाफा बाँडिने हुँदा आम्दानिको स्रोत पनि हुन्थ्यो । भुक्म्पको

समयमा यसरी सामुहिक रूपमा कामगर्ने, एक अर्कालाई सहयोग गर्ने संस्कृतिको विकासले गर्दा समाजलाई सामान्य अवस्थामा ल्याउनमा यसको ठूलो भूमिका रहेको छ ।

५.३ परम्परागतकृषि पेशा र पूर्ववत अवस्था

नेपालको व्यवसायिक इतिहासको अध्ययन गर्दा मानिसहरु परापूर्वकालदेखि नै विभिन्न पेशामा आबद्ध भएको पाइन्छ । मानिसहरु बाच्नको लागि पनि कुनै न कुनै पेशालाई पछ्याई रहेको हुन्छन् । सांस्कृतिक पुँजीको महत्वपूर्ण अर्को पक्ष भनेको उनीहरुको परम्परागत पेशाहो । एक जना उत्तरदाताले भने अनुसार, खोकना कृषि कर्म गरेर खाने पुरानो बस्ती हो तोरीको तेलमा प्रसिद्धि कमाएको खोकनामा महर्जन र डंगोलहरुको वसोवास छ । नगदेबालीमा जोड दिइने खोकनामा धान खेती पनि गरिन्छ । उनिहरुको पेशा कृषि हो । गाउँको वरिपरी खेत छ जसले आपद्को बेलामा खुल्ला ठाउँको अभाव पुर्ति मात्रै गरेन त्यस खेतको बीचबीचमा बनाईएको मौसमी गोठहरुले पनि भुकम्पको बेला आश्रय लिनको लागि महत्वपूर्ण स्थानका रूपमा सावित भए । कृषी पेशामा आधारित स्थानीयहरुको घरमा औजारहरुको उपलब्धताका कारण विपद्पछिको उद्धार कार्यमा धेरै सहज हुन पुगको अनुभव गाउँसंग छ । त्यति मात्र होइन वर्ष भरिको लागी भण्डारन गरिएको अन्न पनि उनिहरूसंग भएको कारण भुकम्प पछिको नाकावन्दिले पनि उनिहरुलाई खासै असर पारेन । अर्को तर्फ भुकम्प गएको केहि समय पछि नै खेत रोप्ने चटारो सुरु हुन थाल्यो उनिहरु खेतमा नै व्यस्त रहन थाले जसले विपदलाई विसाउन मद्दत पुग्यो ।

५.४ शीप र पूर्ववतअवस्था

सीप भनेको प्रतिभा, तालिम वा अभ्यासबाट कुनै काम गर्न सक्ने क्षमता हो मानिस संग भएको सीप नै उसको सवैभन्दा ठूलो सम्पती हो । जसले उत्पादनशीलताको विकास गर्दै मानिसहरुको जिविका चलाउनमा ठूलो सहयोग गर्दछ । खोकनाको हकमा पनि त्यहाँका मानिसहरु आत्मनिर्भर किन छन् ? भन्ने प्रश्नको पहिलो उत्तरमा उनिहरूसंग भएको परम्परागत तथा प्राविधिक सीप नै देखिन्छ । आफ्ना पुर्खाले हस्तान्तरण गर्दै आएका परम्परागत सीपको अनुसरण गर्दै आत्मनिर्भर बन्न सफल रहेको खोकना एक परम्परागत समाजको रूपमा चिनिन्छ । विहान उठ्ने वित्तिकै उनिहरु आ-आफ्नो काममा तल्लीन देखिन्छन् । प्राय पुरुषहरु काठको बुट्टा कुद्ने, भाँडा बनाउने, भवन निर्माण गर्ने, तोरी पेल्ले

काममा व्यस्त देखिन्छन् भने महिलाहरु पुरुषहरुलाई त्यस्ता काममा सघाउने र त्यसका अलावा सिलाई वुनाइमा व्यस्त देखिन्छन् । भवन निर्माण बाहेकका सबै सिप मुलक कामहरु उनिहरु प्राय आफ्नै घरमा गर्ने गरेको देखिन्छ । उनिहरु आफ्नो हातमा भएको कला र सीपलाई प्रदर्शन गर्न पाउँदा निकै गर्वन्वित हुन्छन् । ७० वर्षिया महर्जन आमा भन्नुहुन्छ, - “हात बाधेर वस्न मन लाग्दैन, मैले काम गरेको छोरा छोरीलाई मन पर्दैन काम नगरी वस्नै गाह्रो” खाली हात वस्नुपर्दा उनिहरुलाई छट्पट हुन्छ । एकातिर काम गर्दा सन्तुष्टि मिल्छ भने अर्को तिर आयश्रोत पनि बढ्छ भन्ने उनिहरुको बुझाई छ । हुन त सबैजना आफ्नो पेशा बाट सन्तुष्ट छैनन् । २८ वर्षिया श्याम महर्जन भन्नुहुन्छ- “समाज कहाँ पुगिसक्यो हामि अभै पनि बाजेले गरेकै काममा अल्झीएका छौं । सबै जना कम्प्युटरको किबोर्डमा औला कुदाउँदै गर्दा हामी काठ खोप्टैमा व्यस्त छौं । हाम्रो दुःखको कुनै मूल्य छैन । विहान उठे देखी राती नसुत्ने बेला सम्म खड्का पनि खासै राम्रो कमाई छैन । यो पेशा छोडौं भने अर्को विकल्प छैन आफुले जानेको यही हो ।” चाहे जे होस् देशमा यति धेरै बेरोजगारीको संख्या बढिरहेको अवस्थामा पनि त्यहाँका मानिसहरुमा यस कुराको महसुस भएको खासै देखिदैन । यती सम्मकी, २०७२ को भुकम्पले खोकनामा पनि ठूलो क्षती पुर्यायो धेरै घरहरु क्षतीग्रस्त भए, घरमा वस्ने अवस्था थिएन, यस्तो परिस्थितिमा टहरा बनाउने काम उनिहरु आफै गर्न सफल भए । “जसको हातमा सीप छ उसले भोकै मर्नु पर्दैन” भन्ने कथनलाई सिद्ध पारेकाछन् । उनिहरु तुरुन्त आफ्नो सीप प्रयोग गर्दै धमाधम टहरा निर्माण गरेर टहरामा वस्दै गर्दा पनि आफ्नो पेशालाई निरन्तरता दिदै गएको तथ्य यहाँ देख्न पाइन्छ । यसरी पेशालाई निरन्तरता दिदै जादा उनिहरु भुकम्पको पिडालाई पनि विसर्दै गएको र आयआर्जनमा पनि राहत भएको उनिहरुको अनुभव छ ।

माथि उल्लेखित विभिन्न समाजशास्त्रीहरुको व्याख्याहरुलाई हेर्दा पनि हामी के भन्न सक्दछौं भने सांस्कृतिक पुँजी भनेको यस्तो एउटा आधार हो जसले समाजलाई गतिशिल बनाउन र समाजको विकासको लागि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नुको साथै कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, समुदाय वा समाजमा आइपर्ने कुनै पनि घटना वा परिस्थितिसंग सामाना गर्ने सामर्थ्य राख्दछ । सामान्य अर्थमा भन्ने हो भने हरेक समाज भित्र आआफ्नै रीतिरीवाज, नीतिनियम तथा मूल्यमान्यताहरु हुन्छन् । तिनै रीतिरीवाज, नीतिनियम तथा मूल्यमान्यताहरुको माध्यमबाट फरक-फरक खालका सिकाई, बुझाई वा ज्ञानबाट फरक खालका शिक्षा कुनै पनि व्यक्ति, परिवार, समुदाय वा समाजले लिएको हुन्छ। Pierre Bourdieu ले माथि

उल्लेख भएनुसार सांस्कृतिक पुँजीको महत्व प्रष्ट पार्न यसलाई तीन रूपमा विभाजन गरेका छन् । ती संस्कृतिमा लुप्त रहेका विचारहरु, किताब तथा डकुमेण्टका रूपमा संग्रहित र संस्थागत गरिएका कुराहरु हुन् भन्ने उनको तर्क रहेको छ । Bourdieu का अनुसार उच्चकोटीको संस्कृतिको महत्व मानिसहरुका समस्या समाधान गर्नकालागि हुने यसको प्रभावकारिताले निर्धारण गर्दछ । बोर्डउको तर्क अनुरूप खाकनामा पनि सांस्कृतिक पुँजीहरु शिप, ज्ञान, अनुभव,परम्परा जस्ता कुराहरुले समाजलाई पूर्ववत अवस्था गराउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

अध्याय छ

सारंश र निष्कर्ष

६.१ सारंश

सांस्कृतिक पुँजीलाई विपद्को समयमा एक बहुमुल्य उपलब्ध सम्पत्तीको रूपमा लिइन्छ । यो व्यक्ति तथा समाज दुवैमा देखिने विशेष क्षमता भएको अवस्था हो । सांस्कृतिक पुँजीले संस्कृति र व्यक्तिबीचको उपलब्ध सम्बन्धलाई एक श्रोतको रूपमा लिन्छ । एक समाजको विशेषताको रूपमा यसले विश्वास, सहयोग, सहकार्य, सहभागिता जस्ता कुराहरुलाई जनाउदछ । सांस्कृतिक पुँजी खासमा सामुहिक क्षमता पनि हो । हुन त यो हिंसात्मक, दमनकारी, अतिवादी तथा अन्य विनासकारी रूपमा पनि आउन सक्दछ । यसले के जनाउँछ भने सांस्कृतिक पुँजी र समाजको पूर्ववत् अवस्था बीचको सम्बन्ध एक अपरिहार्य सम्बन्ध हो । यस अनुसन्धानले यहि मान्यतालाई आत्मासाथ गर्दै खोकना गाउँको अध्ययन यहाँ गरियो । अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य अनुरूप नेवार समुदायमा रहको सांस्कृतिक पुँजीले कसरी विपद्पछि पूर्ववत् अवस्थामा पुग्न सहयोग गर्दछ भन्ने कुरा हेरियो । नेपालमा वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गते गोरखा जिल्लाको बारपाकलाई केन्द्रविन्दु बनाएर विनासकारी शक्तिशाली भूकम्प गयो । यस लगत्तै वैशाख १३ र २९ गते पनि लगातार क्रमशः ६.६ र ६.८ रेक्टर स्केलका शक्तिशाली पराकम्पहरु गएका थिए । उक्त भूकम्पमा परि मानविय क्षेति सबैभन्दा धेरै सिन्धुपाल्चोकमा हुन गयो । भूकम्प २०७२ मा करिव ९ हजार मानिसको हताहती भएको थियो भने २२ हजार ५ सय भन्दा वढि मानिस घाइते भएका थिए यसका साथै करिव ५ लाख घर पूर्णरूपमा क्षतिग्रस्त भएका थिए । २०७२ को भूकम्प र त्यसका साथ आएका पराकम्पनहरुले जनजिवन र धनजनको क्षती मात्र भएन त्यसले विभिन्न ऐतिहासिक महत्व बोकेका संरचनाहरु पनि ध्वस्त बनायो । सोही दिन (१२ वैशाख २०७२) नजिकैको बसपार्क छेउमा आँखा शिविर वसेकोले घर वा छिँडीमा वसेर काम गरिरहने अधिकांस खोकनावासी वृद्धवृद्धाहरु आँखा जचाउन गएका थिए । साना नातिनातिनाले तिनलाई शिविरसम्म पुर्याउन गएका थिए भने युवा वयस्कहरु आलु खन्ने चटारोमा थिए । भूकम्पले बेस्सरी लतारेको खोकनामा यस्ता संजोगहरु जुरेर मानविय क्षति कम भएको थियो । खोकना पुननिर्माण तथा पुनस्थापना समितिका अध्यक्ष श्याम महर्जनका अनुसार यो

गाँउमा ९ जनाले ज्यान गुमाएको, ८५५ घर ध्वस्त भएको र २०० घरमा आंशिक क्षति पुगेको थियो । यस्तो परिस्थितमा पनि खोकनावासिहरुको खाद्यान्न व्यवस्था, बसोवासको व्यवस्था, स्वास्थ्य, उद्धारकार्य, सहयोग र सहकार्य, पुनर्स्थापना अनि पुनर्निर्माण मा सांस्कृतिक पूँजिको विशेष योगदान रहेको कुरा यस अध्ययन बाट प्रष्ट हुन्छ ।

समुदायमा रहेको सामुदायीक भावनाले, व्यक्तिमा भएको शिप, पराम्परागत संस्कृति जस्ता कुराहरुले सबैभन्दा ठुलो भूमिका खेलेको यस अध्ययन को निष्कर्ष रह्यो । कृषि पेशामा निर्भर उक्त समुदायका लागि विपद् पछि सबै सँगै मिलेर लामो समयसम्म एकै ठाउँमा बस्न कुनै असहजता थिएन । गुठी तथा भोज गर्ने संस्कृतिका कारण पनि अत्यावश्यक वस्तुको उपलब्धताका लागि धेरै सहज हुन गएको कुरा पनि माथि अध्ययनले देखाइ सक्यो ।

त्यसरी समाजमा रहेका परम्परागत सांस्कृतिक पुँजीहरुलाई विशेष रुपमा अगाडी बढाउन सकेको खण्डमा तथा प्रवर्द्धन गर्न सकेको अवस्थामा वर्देउको सिद्धान्तमा भनिए जस्तै सांस्कृतिक पुँजीले विपद् पश्चातको समयमा ठुलो राहत पुग्ने एक बुँदे निचोड यस अध्ययनमा निकालेको छ ।

६.२ अनुसन्धान प्रश्न अनुसारको निष्कर्ष

यस अध्ययनले कुनै पनि विपद्बाट पीडित समाज वा व्यक्तिलाई पूर्ववत् अवस्थामा फर्काउनको लागि कुनै पनि समुदायमा रहेका सांस्कृतिक पुँजीहरु जस्तै: ज्ञान, विश्वास, कला, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा उसका सम्पूर्ण क्षमता एवम् बानीहरु जस्ले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट पारेको छ । बास्तवमा नेतृत्वतहमा आर्थिक कुराले पुनर्स्थापनामा सहयोग पुर्याउन सक्छ भन्ने सामान्य स्तरमा खास गरि परम्परागत जीवन र जिविका स्वभाविक रुपमा अझ महत्वपूर्ण मानिन्छन् भन्ने भनाईलाई यस अध्ययनले पुष्टि गरेको छ । यसको साथै खोकनेवासीहरुको कुरा गर्दा उनिहरुमा रहेको जनचेतना, विकासप्रेम जनसमुदाय र राजनैतिक दलको सद्भावपूर्ण र निस्वार्थ व्यवहारका कारण उनिहरुले कहालिलागदो विपद्को अवस्थालाई पार गर्दै पहिलेको अवस्थामा फर्कन सफल भएका छन् । विपद् पछि सामान्य अवस्थामा फर्कनको लागी उनिहरुलाई यहाँ रहेका सांस्कृतिक पुँजीहरु सामाजिक एकता , सहयोग, अनुभूती, साथ, सहानुभूती, विचार, संवेदना र विवेक जस्ता कयौँ कुराहरुका कारण समाज सामान्य अवस्थामा पुग्न ठूलो सहयोग मिल्ने

रहेछ भन्ने कुरा यस अध्ययनले देखाएको छ । यसैगरीखोकनाको सन्दर्भमा विपदबाट पिडित व्यक्तिहरुलाई सान्त्वना दिइ पीडालाई विसाउनको लागि उनिहरुका आफन्त, छिमेकी, विभिन्न निकायहरुले उनिहरुलाई भेट्ने, उनिहरुका कुरा सुन्ने, आवश्यक सहयोग गर्ने र सम्झाइ वुझाइ गर्ने ,आँट र भरोसा दिने जस्ता कार्यहरु गरी पिडितहरुको पिडा साम्य पार्ने जस्ता व्यवहारहरुले छोटो समयमा समाजलाइ सामान्य अवस्थामा फर्कन सहयोग गरेको छ । यस वाट हामी पनि बोर्दुले भनेजस्तो समाजमा रहेका विभिन्न खालका पूँजीहरु, सामाजिक पूँजी, आर्थिक पूँजी, मानवीय पूँजी र सांस्कृतिक पूँजीहरुले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेरहेका हुन्छन् । यिनै पूँजीहरुद्वारा समाज आपदकालिन अवस्थाबाट सामान्य अवस्थामा आउने गर्दछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सक्दछौ ।समाजमा रहेका हरेक पूँजीहरु महत्वपूर्ण त हुन्छन् नै फेरी पनिकेन्द्रिय स्तरमा आर्थिक पूँजीले समाजलाइ सामान्य अवस्थामा ल्याउनको लागि अहं भुमिका खेलेको हुन्छ भने विशेष गरी सांस्कृतिक धरोहरले भरीपूर्ण हाम्रो जस्तो देशमा सांस्कृतिक पूँजीले स्थानिय तहमा निकै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ भन्ने कुरा यस अध्ययनले देखाएको छ ।

सन्दर्भसूची

- Adhikari, R. and Ghimire H. (2007). *Nepalese Society and Culture*.
- "All About Cultural Capital". Thoughtco, 2018, <https://www.thoughtco.com/what-is-cultural-capital-do-i-have-it-3026374>. Accessed 28 Aug 2018.
- Betty, H. M. (2008). *Community Resilience: A Social Justice Perspective*.
- Bourdieu, P. et al. 1973. *Le Métier De Sociologue*. Mouton.
- Bourdieu, P. (1979). *A Social Critique of the Judgement of Taste*. (Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste, published in 1979.)
- Bourdieu, Pierre. 1986. "The Forms of Capital." *Handbook of Theory of Research for the Sociology of Education*(1):241–58 Retrieved.
- Bourdieu, Pierre and James E. Coleman. 1991. *Social Theory for a Changing Society*, New York: Russell Sage Foundation.
- Bourdieu, Pierre and James E. Coleman. 1991. *Social Theory for a Changing Society*. New York. Russell Sage Foundation.
- Buckle, Philip. 2006. "Assessing Social Resilience" in 'Eisaster Resilience : An Integrated Approach' (page 88-103) (eds) by Paton Douglas and Johnston David, Charles C Thomos, Springfield.
- Chander and Lalonde. 1998. *Cultural Continuity as a Protective Factor Against Suicied in Fitst Nations Youth*.
- Hoebel, E. 1972. *Adamson. Anthropology: The Study Of Man. Mcgraw-Hill*.
- Keck, P. Sakdapolarak. 2013. *What is Social Resilience?*.
- Lalone B. Mary. 2016. *Neighbors Helping Neighbours: An Examonation of the Social Capital Mobilization Process for Community Resilience to Environmental*

Disaster. page 209-237 in *Journal of Applied Social Science*, Vol.6, No. 2
Special Issue:Disaster,Climate And Food(September2012).

Lucini,Barbara. 2014.*Disaster Resilience from a Sociological Prespective*.

Parson, Talcott. 1964. *The Structure of Social Action*. The Free Press.

Paton, Douglas, and D. M Johnston. 2006. *Disaster Resilience*. Charles C Thomas.

Paul, Healy. 2006. *Human Righth and Intercultural Relations: a Hetmeneutico
dialogical approach*, 2006.

Poudel Chhetri. 2000. *Disaster Management in Nepal: Organisation, System,
Problems and Prospects*.

Richardson, John G. 1986. *Handbook Of Theory And Research For The Sociology Of
Education*. Greenwood Press.

Sakdapolarak, Patrick. 2018. *What is Social Resilience?*.

Tylor, E.B. 1994. *Primitive Culture*.Routledge/Thoemmes.

T., and P. Sakdapolrak. 2017. Social networks and the resilience of rural
communities in the Global South: a critical review and conceptual
reflections. *Ecology and Society* 22(1):10.
<https://doi.org/10.5751/ES-09009-220110>